

Teologiska Högskolan Stockholm

Masterprogram i mänskliga rättigheter

Examensarbete för masterexamen HT2016

Handledare: Göran Sahlberg

Författare: Åsa Smedberg Östling

Litteratur om diktatur

Pär Lagerkvists *Bödeln* och Fredrik Bööks *Hitlers Tyskland maj 1933*

Abstract

Cultural memory studies have opened up for new perspectives on traditional disciplines and topics; by using the concept memory on culture a wide range of approaches can be explored. In this thesis the cultural memory of the 1930th is examined, as it appears in the representation of the Nazi seizure of power by two writers: Pär Lagerkvist in his book *The Hangman* and Fredrik Böök in his book *An Eyewitness in Germany*. Both Lagerkvist and Böök were in Germany the spring 1933 and witnessed the turn-over. Based on literature as a witness I describe the literary representation with respect to *what* is said and *how* it is said as well as in what way Lagerkvist's work could be seen as a counter-narrative with a transformative function in a democratic direction. I use a hermeneutic comparative literature based research methodology, where concepts from a national-socialistic discourse have been used as a base of comparison.

Keywords: Freedom of Expression; cultural memory; witness study; Pär Lagerkvist; *The Hangman*; Fredrik Böök; *An Eyewitness in Germany*; Nazi seizure of power

Nyckelord: Yttrandefrihet; kulturellt minne; vittnesstudie; Pär Lagerkvist; *Bödeln*; Fredrik Böök; *Hitlers Tyskland maj 1933*; Maktövertagandet i Tyskland

Tack

Tack till er som gjort det möjligt att skriva denna uppsats; människor och tankar genom alla tider, minnen och medier.

Tack Göran Sahlberg för en professionell och kreativ handledning. Utan våra teoretiska frågor och samtal om vittnesrollen utifrån ett författarperspektiv hade denna uppsats fått en annan riktning.

Min familj får givetvis ett innerligt tack för att ni stod ut med min mentala frånvaro under tider av djupa dykningar i litteratur och minne. Tack Matti, Beata och Nora!

Åsa Smedberg Östling, Sköndal

Innehållsförteckning

1 Inledning	6
1.1 Bakgrund	6
1.1.1 Kulturellt minne och litteratur	7
1.1.2 Åsiktsfrihet och censur	8
1.2 Problemformulering	9
1.3 Metod	9
1.3.1 Material	10
1.3.2 Redovisning av materialet (Böök)	11
1.3.3 Redovisning av materialet (Lagerkvist)	12
1.3.4 <i>Bödelns</i> handling och uppbyggnad	12
1.4 Forskningsöversikt	13
2 Inledande bakgrund till Bööks och Lagerkvists tid	15
2.1 Maktövertagandet i Tyskland våren 1933: från demokrati till diktatur	15
2.1.1 Val i terrorns tecken	15
2.1.2 Undertryckandet av de medborgerliga friheterna	16
2.1.3 Koncentrationsläger	16
2.1.4 Bokbål	16
2.2 Svenska Dagbladets avvaktande neutralitetslinje	17
3 Fredrik Böök och Hitlers Tyskland	17
3.1 Studie: Reportageserien i Svenska Dagbladet våren 1933	17
3.2 Vad som berättas	18
3.2.1 Folk	18
3.2.2 Ledare	19
3.2.3 Makt och rätt	19
3.2.4 Folkkamp och syndabockar	20
3.2.5 Ras, tro och vetenskap	21
3.3 Hur det sägs (estetik)	22
3.4 Böök som opinionsbildare och konservativ kritiker	23
3.4.1 Inställning till världskriget	23
3.4.2 Journalistik i krigets tecken	24
3.4.3 Övertygande vittne	24
3.4.4 Böök som litteraturkritiker	25
3.4.5 Den moderna litteraturens fiende	25
3.4.6 I den nationella odlingens traditioner	26
3.5 Sammanfattande kommentar	27

4 Pär Lagerkvist och våldsmakterna	28
4.1 Studie: Lagerkvists <i>Bödeln</i>	28
4.2 Vad som sägs	28
4.2.1 Folk (samtid)	28
4.2.2 Ledare (samtid).....	29
4.2.3 Makt och rätt (samtid)	29
4.2.4 Folkkamp och syndabockar (samtid).....	30
4.2.5 Ras, tro och vetenskap (samtid)	31
4.3 Hur det sägs (estetiskt ideal)	32
4.4 Lagerkvist som författare och modernist	33
4.4.1 Ordkonst och Bildkonst	33
4.4.2 Socialdemokraterna och kriget	34
4.4.3 Futurismen: våldsamt konst	35
4.4.4 Myt, bödel och symbol	36
4.5 Motberättelsen	37
4.5.1 Böök och tysk fältgrå	38
4.5.2 Galg-Lasse	39
4.5.3 Alrunan	39
4.5.4 Skoflickare och fåglakreatur	40
4.5.5 Krig och rätt	41
4.6 <i>Bödeln</i> : efterspel	41
5 Sammanfattande diskussion	43
5.1 Utblick eller tankar om vidare forskning	46
6 Litteraturlista	48

1 Inledning

Har man som författare och kulturmänniska förlorat sin ansvarskänsla om man inte med diktens vapen kämpar med i striden för frihet och rätt? Den frågan kommer från en bok *Dikt och diktatur* skriven 1943, för över sjuttio år sedan, mitt under pågående världskrig, när förintelsen av människor pågick som mest intensivt. För egen del vill jag helst inte använda några slags vapen för att strida för frihet och rätt; orden är alldeles för laddade av våldsretorik och dagens nyheter och debatter är redan präglade av detta synsätt, även om det verkliga våld som sker i samhället, de fysiska händelserna, förhoppningsvis inte drabbar oss personligen. Vi tar vanligen del av våldet i en *gestaltad, föreställd form*; i tidningsnotiser, nyhetssändningar och som teater, film, bildkonst, litteratur.¹ ”Vi” skriver jag och syftar på någon slags kulturhistoriskt skapad människa, en svensk ”folkhemstyp” som levt i fred i över tvåhundra år. Men så ser ju ”vi” inte ut. ”Vi” är också människor som flytt från vapen, strider och våld.

Kanske pågår ett skifte mellan demokrati och diktatur just nu. Mänskliga rättigheter tycks stå och väga mellan existens eller obefintlighet. Här tar jag del av våldet i Polen, Turkiet, USA genom skildringar av det i tidningen och samtidigt sitter en författare i en annan del av detta land och vågar inte längre skriva på grund av rädslan för repressalier. För även om vi i Sverige lever i en demokrati är våldet inte alls så överkligt som jag önskar att det var. Under senare år har det vuxit fram en tydlig hotbild mot kulturutövare. Författare är särskilt utsatta för hot och trakasserier. Tidigare har det rört sig om enstaka fall, idag upplever sig var tredje författare vara hotad eller trakasserad. De författare som har en samhällskritisk ambition och skriver om historia, politik, högerextrema ideologier och rörelser är mest utsatta. Hoten kan komma från olika håll, men det är de högerextrema hoten som är många och återkommande. Hoten kan uttryckas i mail eller med hakkors ristade på författarens dörr och i värsta fall komma till uttryck i misshandel och andra typer av våld.² Själv censuren breder ut sig och yttrandefriheten blir mer och mer ansatt, till följd av både dessa inre motstånd och yttre hot.³

För över åttio år sedan, försommaren 1933, satt författaren Pär Lagerkvist och skrev för brinnande livet. Han hade precis kommit hem från en resa genom Europa och stannat till i Berlin där han sett nazister tåga fram längs gatorna och hakkorsflaggor täcka fasaderna. Hitler hade tagit makten i Tyskland och förföljelsen av olikänkare började omedelbart.

1.1 Bakgrund

Pär Lagerkvists roman *Bödeln*⁴, som gavs ut i november 1933, kom snabbt att betraktas som en samtida politisk pamflett eller satir och anses vara en av de tidigast uttalat antinazistiska böckerna i svensk litteraturhistoria. Lagerkvist vittnade om det nazistiska våldet i maktövertagandets Tyskland och *Bödeln* förvisades där av nationalsocialisterna till listan över

---

¹ Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg (red.), *Våld: Representation och verklighet* (Lund: Nordic Academic Press, 2006), s. 7

² Cecilia Tiberg. *Hoten mot författare ökar*. 2015-02-11 <http://www.svt.se/kultur/bok/hoten-mot-forfattare-okar> (hämtad 20161108)

³ Se Myndigheten för kulturanalys: *Hotad kultur. En undersökning om hot, trakasserier och våld mot konstnärer och författare i Sverige*. Rapport 2016:3 och *Vårdar eller väktare? Uppdragsgivare om hot och våld mot konstnärer och författare*. Rapport 2016:4

⁴ Pär Lagerkvist, *Bödeln* (Stockholm: Bonniers, 1933)

bannlysta böcker.⁵ Sedan 1933 har *Bödeln* kommit ut i flera upplagor och nya utgåvor, senast år 2014. Boken är uppenbarligen fortfarande aktuell.

En bok som däremot inte har getts ut igen är Fredrik Bööks ögonvittnesskildring *Hitlers Tyskland maj 1933*,⁶ en bok innehållande den reportageserie som publicerades i Svenska Dagbladet och där tyskvännen Böök ger sin mening om och bild av maktövertagandet i Tyskland. Man kan betrakta boken som förpassad till historiens glömska, förvarad i bibliotekets magasin som ett tyst kulturminne; såväl Böök och hans vittnesutsaga om maktövertagandet som Lagerkvist och *Bödeln* finns i vårt kulturella minne.

1.1.1 Kulturellt minne och litteratur

Under de senaste åren har intresset ökat för hur vi förhåller oss till minnet och inom kulturvetenskaperna är minne ett relativt nytt nyckelbegrepp. Minnestemat har öppnat nya perspektiv på gamla ämnesområden.⁷ Begreppet *kulturellt minne* sammanfattar varje samhälles och tidsepoks karaktäristiska samlingar av texter, bilder och riter vilka går att återanvända i syfte att stabilisera och förmedla en självbild; ett kollektivt delat vetande om det förflutna. Detta vetande om det förflutna varierar mellan olika grupper – grupper bestående av mindre enheter men också av nationer – det vill säga skiljer sig innehållsmässigt sett mellan olika kulturer men även mellan olika epoker.⁸

Människor kan till exempel skapa monument över platser som får vittna om en traumatisk händelse värd att bevara i minnet och för att garantera dess fortlevnad, när vittnena själva inte finns kvar. Auschwitz är en sådan plats. Det omdiskuterade monumentet på Utöia, i Norge, kan bli en sådan. Minnesdiskursen aktualiserar även vittnets och vittnesmålets betydelse i konstnärliga framställningar som litteratur och film.⁹

Litteratur kan på olika sätt spegla samhället och bidra till att skapa samhällseliga identiteter. Den kan också fungera som opinionsbildare och som förmedlare av idéer.¹⁰ Historiskt sett har litteraturen haft en viktig roll som vittne för sin tid. Följderna av det nazistiska övertagandet i Tyskland våren 1933 – när demokratin förlorade i kampen om samhällsfördraget och diktatur blev verklighet – vittnar om att förtrycket och förföljelsen av individens frihet ledde till

---

⁵ Liste der verbannten Bücher <https://www.berlin.de/berlin-im-ueberblick/geschichte/berlin-im-nationalsozialismus/verbannte-buecher/suche/index.php/detail/71659> (hämtad 2016-11-12)

⁶ Fredrik Böök, *Hitlers Tyskland maj 1933* (Stockholm: Norstedts, 1933)

⁷ Aleida Assmann, Minne som nyckelbegrepp inom kulturvetenskaperna, i Johan Redin & Hans Ruin (red.), *Mellan minne och glömska. Studier i det kulturella minnets förvandlingar* (Göteborg: Daidalos, 2016), s. 122

⁸ Jan Assmann, Kollektivt minne och kulturell identitet, i Johan Redin & Hans Ruin (red.), *Mellan minne och glömska. Studier i det kulturella minnets förvandlingar* (Göteborg: Daidalos, 2016), s. 119

⁹ Marianne Hirsch & Leo Spitzer, Vittnet i arkivet: Förintelsestudier/Minnesstudier, i Johan Redin & Hans Ruin (red.), *Mellan minne och glömska. Studier i det kulturella minnets förvandlingar* (Göteborg: Daidalos, 2016), s. 236. Här diskuteras bland annat två verk, boken "Eichmann i Jerusalem" av Hannah Arendt och filmen "Shoah" av Claude Lanzmann, vilka anses ha förändrat det kollektiva minnets vokabulär och utökad diskursen om Förintelsen med ett nytt idiom, vittnesmålet. Vittnesmålet markerar platsen där Förintelsen skulle kunna greppas, i "glidningen mellan juridik och konst"; mellan den juridiska domens slutpunkt och den närvaro och oavslutade omedelbarhet som konstverket rymmer.

¹⁰ Johan Svedjedal, Det litteratursociologiska perspektivet. Om en forskningstradition och dess grundantaganden, i Johan Svedjedal (red.), *Litteratursociologi. Texter om litteratur och samhälle*. (Lund: Studentlitteratur, 1997), s. 79

diktens död¹¹ när-många författare gick i exil eller dog i koncentrationsläger. I Sverige reagerade flera diktare och författare på denna omvälvande samhällsförändring.¹² En av de första antinazistiska reaktionerna kom som sagt med Lagerkvists roman *Bödeln* och en annan tyskvänlig eller protysk reaktion med Fredrik Bööks reportageserie i Svenska Dagbladet. Två samtida svenska författare framträdde alltså med två, vitt skilda, vittnesmål om kampen mellan diktatur och demokratiska värden. Dessa vittnesmål finns i vårt kulturella minne, ett minne som jag tror vi kan ha nytta att återerinra oss.

1.1.2 Åsiktsfrihet och censur

I det nazistiska Tyskland kom propaganda och censur att spela en avgörande roll. Vid den här tiden fanns moderna massmedier som press, biograf och radio genom vilka populära ideologier kunde ges enhetlig form, standardiseras, omdanas och även medvetet utnyttjas i propagandasyfte av såväl stater som privata intressen. I Tyskland år 1933 inrättades världens första regeringsdepartement som verkade uttryckligen för folkupplysning och propaganda.¹³ I trettioalets Sverige var demokratin ung men värdet av den fria åsiktsbildningen – en av demokratins hörnstenar – omfattades av många långt innan den allmänna rösträtten infördes.¹⁴

Tryckfriheten är en väsentlig del av yttrandefriheten och det grundläggande värde som tryckfrihetslagstiftningen anno 1766 velat tillgodose är fri åsiktsbildning. Rätten till fri åsiktsbildning är samtidigt rätten att inte utsättas för censur. Det fria ordet kan orsaka skada genom att det upplevs som kränkande eller hetsar till våldshandlingar och diskriminering, men det kan även göra skada genom att röja uppgifter som medför negativa konsekvenser för enskilda människor eller för samhället i stort.¹⁵ Under mitten av 1920-talet påbörjades, på uppdrag av Generalstaben, ett förslag till svenskt organ för censur och propaganda, där staben under världskriget samlat in material om de ”krigförande nationernas censur- och propagandaorganisationer”¹⁶ som sedan blev utgångspunkt för en motsvarande svensk organisation.¹⁷ Såväl arbete för en organiserad propaganda som censur kan därför ses som en naturlig del av vår tidiga demokrati.

Pär Lagerkvist vittnade med *Bödeln* om diktaturen i Tyskland och därmed inleddes hans kamp mot våldsideologierna; satiren mot Hitlertyskland är frän. Satiren som konstnärlig form utmärks av skärpa och kritik, vilken på ett sarkastiskt sätt förlöjligar personer eller förhållanden i samhällslivet.¹⁸

---

¹¹ Senare forskning har visat att en stor gren av den tyska litteraturen brändes av i bokbålet den 10 maj 1933. Se Ola Larsmo i DN 2013-05-10 <http://www.dn.se/kultur-noje/kulturdebatt/bockerna-som-brandes-bort-fran-historien/>

¹² Se Jöran Mjöberg, *Dikt och diktatur. Svenskt kulturförsvaret 1933-1943* (Stockholm: Natur och Kultur, 1944)

¹³ Erik J Hobsbawm, *Nationer och nationalism* (Stockholm: Ordfront, 1994), s. 185

¹⁴ Åsiktsfrihet och yttrandefrihet är några av de grundläggande fri-och rättigheterna i ett demokratiskt samhälle och utgör en viktig förutsättning för att de politiska processerna ska fungera. I rätten att fritt uttrycka sin mening ska man visa hänsyn till andras fri- och rättigheter, medan åsiktsfriheten är obegränsad.

¹⁵ Regeringens webbplats för Mänskliga rättigheter <http://www.manskligarattigheter.se/>

¹⁶ Daniel Ferneborg, SIS och Info Ops – varför finns det vissa likheter? Självständigt arbete i krigsvetenskap vid Yrkesofficersprogrammet, 2009, s. 6 <http://www.diva-portal.se/smash/get/diva2:236108/FULLTEXT01.pdf>

¹⁷ De som utarbetade förslaget var kaptenerna Gustaf Reuterswärd och Wijkman. Se Ferneborg, *SIS*, s. 6

¹⁸ Svenska Akademiens Ordbok <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>

1.2 Problemformulering

Syftet i denna uppsats är att utifrån litteraturens *vittnesbärande funktion* beskriva två historiska författares (Fredrik Böök och Pär Lagerkvist) framställning av det nazistiska maktövertagandet 1933 i Tyskland med avseende på såväl (1) *vad* som berättas som (2) *hur* det berättas (estetiska ideal) samt (3) i vilken mening den senares arbete *Bödeln* får karaktären av en såväl politisk som estetisk *motberättelse* med en transformativ funktion i demokratisk riktning.

Med *vittnesbärande funktion* avses här litteraturens möjlighet att återspegla yttervärldens händelser och att litteratur därmed kan ses som ställföreträdande vittne, men även som opinionsbildare. Historiskt sett har litteraturen haft en vittnesbärande funktion, i synnerhet när det inte funnits andra sätt för dokumentation.

Med *framställning* menas här hur författarna väljer att representera och åskådliggöra (eller symboliskt bädda in) sina tankar och idéer i litterär form och vilket estetiskt ideal som texterna framhäver.

Med *motberättelse* menas här den underliggande kritik som kan skönjas i en text med hänsyn taget till såväl biografiska fakta (referens) samt form och idémässiga eller konstnärliga impulser.

Med *transformativ funktion* menas här en berättelse som bevarar element ur en redan existerande berättelse, men sätter dessa i ett annat betydelsesammanhang varvid den existerande berättelsens normer synliggörs och kan ifrågasättas.

1.3 Metod¹⁹

För min frågeställning och för olika ingångar i forskningsproblemet ser jag en textanalys som mest fruktbar. Språket som system knyter samman, håller isär, rangordnar och värderar olika företeelser.²⁰ Att studera och undersöka språk och meningsskapande blottlägger i bästa fall urskiljbara diskurser, även om det i praktiken inte finns helt från varandra fristående diskurser.²¹ Analysen är kvalitativ-hermeneutiskt orienterad.

Undersökningen genomförs som en jämförande studie mellan Fredrik Bööks reportageserie i Svenska Dagbladet 1933 och Pär Lagerkvists roman *Bödeln* från samma år för att beskriva *hur* och – sammanhängande med framställningsformen – med vilken *mening* som författarna tillskriver maktövertagandet i Tyskland och den därpå inrättade diktaturen. Jag betraktar därmed Böök och Lagerkvist som *litterära vittnen* till ett fallerande samhällsfördrag, där mänskliga rättigheter i och med diktaturen nedmonterades. Det kulturella minnet i form av trettioalets samlingar av texter, bilder och riter kan ge en bild av hur de respektive författarna själva förhåller sig till ett kollektivt minne i form av ett stoff som bör ha varit känt för båda (exempelvis Hitlers *Mein Kampf*), men som används och tillskrivs signifikativt skilda

---

¹⁹ Bakgrund till metoden: jag har ägnat mycket tid åt materialet och för att kunna nå fram till olika vittnesperspektiv har jag själv under hösten varit tvungen att återerindra ett eget trauma och tillhörande rättegång, där jag agerade både målsägande och vittne.

²⁰ Simon Lindgren, Textanalys, i Ann-Mari Sellerberg-Persson & Katrine Fangen (red.), *Många möjliga metoder* (Studentlitteratur, 2011), s. 269

²¹ Lindgren, *Textanalys*, s. 280

innebörder i deras respektive litterärt, präglade vittnesskildringar, av demokratins sönderfall i Tyskland.

För att få fatt i något av detta kulturella minne kommer jag att studera texterna av Böök och Lagerkvist med hjälp av några begrepp som ska ses som kvalitativt-hermeneutiska analysredskap, som jag inledningsvis använder som stöd för att sortera innehållet i respektive författarens litterära utsagor under olika teman för att fånga ”andemeningen”.

Begreppen är hämtade ur en nationalsocialistisk diskurs om Rummets politik, där organisationsprincipen för den nationalsocialistiska identiteten var kopplad till rummet i termer av *nation, folk, ras* och *livsrum*.²² Nationalsocialismen strukturerade på detta sätt om etablerade moderna tids- och rumskonstruktioner. Hitler, ledaren (der Führer) var outhärlig för det tyska folkets enhet och folket blev till genom denne.²³ Hitler karaktäriserade folket som en armé och definierade historiens och mänsklighetens eviga grundform som kamp eller strid.²⁴ Makt och rätt sammanföll i nationalsocialismens diktatur, där Hitler var maktfullkomlig. Övertygelsen eller tron var avgörande för framgången:

Storheten för varje mäktig organisation, som förkroppsligar en idé här i världen, ligger i den religiösa fanatism, med vilken den hävdar sig, intolerant mot alla andra och fanatiskt övertygad om att själv ha rätt.²⁵

Det går att uppfatta den nationalsocialistiska diskursens identitet som en formering av ett kollektivt delat vetande och ett enhetligt kulturellt minne (eller åtminstone försök till att skapa ett sådant).

Mina induktivt härledda teman är; *folk, ledare, makt och rätt, folkkamp och syndabocker* samt *ras, tro och vetenskap*.

Genom dessa förhållandevis vida teman ville jag fånga upp relevanta aspekter av vittnestexterna för att kunna göra en jämförande innehållsanalys. Begreppet ”folk” förekommer dessutom vid denna tid – om än med skilda innebörder – i såväl en konservativ, socialdemokratisk som fascistisk ideologi.

1.3.1 Material

Fredrik Bööks reportageserie som publicerades i Svenska Dagbladet maj 1933 består av tretton artiklar: ”Tyskland april 1933”, ”Det tyska ansiktet”, ”Medaljens rätsida och fränsida”, ”Den okände soldaten”, ”Arbetaren”, ”Judefienden”, ”Antisemitism och antigermanism”, ”Judepolitiken i Tyskland”, ”Österrikiskt intermezzo”, ”Ordning och frihet”, ”Helbrägdagörelse genom tron”, ”Skola och universitet” samt ”Midnattsbålet”. De tretton

---

²² Håkan Thörn, *Rörelser i det moderna. Politik, modernitet och kollektiv identitet i Europa 1789-1989* (Falun: Tiden Atena, 1997), s. 215

²³ Thörn, *Rörelser*, s. 238

²⁴ Thörn, *Rörelser*, s. 218

²⁵ Adolf Hitler, *Mein Kampf*, citerad i Thörn, *Rörelser*, s. 236

artiklarna gavs ut i bokform i juni samma år, *Hitlers Tyskland maj 1933*.²⁶ Det är boken med reportageserien som jag använder här som material för min undersökning.

Motsvarande analysmaterial för Pär Lagerkvist är *Bödeln*, en kortroman uppdelad i ett medeltids- och ett samtidsavsnitt. Boken gavs ut på Bonniers i november 1933.²⁷

1.3.2 Redovisning av materialet (Böök)

Bööks reportage består tretton artiklar och för att få fram ett destillat, en koncentrerad bild av vad som sägs har jag behövt välja mellan att, å ena sidan välja ut några artiklar, å andra sidan analysera samtliga artiklar utifrån vissa begrepp. Jag har valt den senare metoden, som framgått av metodavsnittet ovan. Resultatet av läsningen utifrån teman redovisas senare.

Jag har läst igenom reportageserien flera gånger för att bekanta mig med denna och har därmed blivit uppmärksam på Bööks sätt att bygga sina artiklar, hur han först presenterar händelser och fenomen i en artikel och fortsättningsvis bygger vidare på sina national-revolutionära argument. Känslan jag fått är att Böök driver sitt resonemang i ett välregisserat manus; exempelvis planterar han begreppet *legenden* efter att – på sida efter sida och åtskilliga sätt – ha beskrivit den tyska utsattheten efter maktövertagandet och menar att legenden om den tyska skulden till världskriget fullständigt upplösts i ljuset av den historiska forskningen och källkritiken.²⁸ Jag illustrerar resonemanget med ett citat från Bööks första artikel för att peka på vad jag uppfattar som en av reportageseriens underliggande, förutsatta självklarheter:

Under de veckor jag vistats i Tyskland har jag icke personligen sett eller hört någonting, som ens liknade ett uppträde eller en antisemitisk demonstration, och alla resande, som jag frågat efter deras omedelbara och direkta iakttagelser, ha sagt detsamma. Människorna se gladare och hoppfullare ut än de gjort på länge. Det går en våg av förtröstan genom nationen (...)²⁹.

Bööks övergripande resonemang i reportageserien är att Tyskland och den germanska stammen är hotat från alla håll och att Tyskland består av ett folk utan vapen, tyngt av skulder och utan några vänner. Han hoppas på seger för Hitlers och nationalsocialismens tredje rike eftersom undergången av Tyskland skulle innebära undergången av det Europa där Böök känt sig som medborgare.

Böök använder sig av både historiska och litterära referenser i artiklarna och detta menar jag är av betydelse för hur den svenska läsaren av hans artiklar refererar till sitt nationella eller kulturella minne. Eftersom referenser till (första) världskriget förekommer frekvent kommer jag senare att ta upp något av Bööks inställning under detta krig. Jag ser det som relevant därför att denna tidsförskjutning i reportageserien har en liknande struktur i Pär Lagerkvists

²⁶ Boken är på 175 sidor. Böök gav ut den på Norstedts förlag men hade först tänkt ge ut boken på Bonniers; där gjorde man dock klart för honom att ett judiskt förlag inte kunde ge ut en så pass Hitlervänlig bok. Se Svante Nordin, *Fredrik Böök. En levnadsteckning* (Stockholm: Natur och Kultur, 1994), s. 277

²⁷ *Bödeln* är på 155 sidor.

²⁸ Här finner jag stöd hos bland andra Håkan Möller, *Pär Lagerkvist. Ögonblickets diktare och marknaden* (Stockholm: Atlantis, 2012) som beskriver Bööks stil som ett varvande av persuasiva fraser och iakttagelser och beskrivningar som först och främst tjänar till att ”stödja det som han söker övertyga sina läsare om, nämligen utvecklingen i Tyskland är något i grunden positivt och att man som besökare får ständiga bevis på att befolkningen också upplever det så.” Möller, *Ögonblickets diktare*, s. 153

²⁹ Böök, *Hitlers Tyskland maj 1933*, s. 5

Bödeln. Det finns en teori om att inslag i *Bödeln* kan läsas som en replik på Bööks artikelserie,³⁰ och därför är det väsentligt att ta upp också de historiska referenserna för att pröva rimligheten i att göra en sådan läsning (motberättelsen).

1.3.3 Redovisning av materialet (Lagerkvist)

Lagerkvists *Bödeln* kommer också att redovisas utifrån samma begrepp eller tema som används för Bööks reportageserie, men där den senare har formen av långa både ingående och utvecklande skildringar består *Bödeln* av två olika delar: ett medeltidsavsnitt och ett samtidsavsnitt. Det är det senare samtidsavsnittet som kan ses som en spegling av maktövertagandet 1933 och som jag framför allt kommer att göra en läsning av med stöd av dessa teman. *Bödeln* är en kortroman, med pregnant stil och innehåller många symboler, vilka gör romanen mångtydig. Där Böök explicit talar om folket, ledaren etcetera, gör Lagerkvist det på olika sätt i de olika avsnitten av *Bödeln*. I medeltidsavsnittet är begreppen implicita, medan de i samtidsavsnittet är påfallande och explicita. Det var enbart samtidsavsnittet i romanen som översattes till tyska och gavs ut i Tyskland 1935, och boken uppfördes på listan över bannlysta böcker.³¹ Satiren i *Bödeln* var av allt att döma så drabbande eftersom Lagerkvist textmässigt sett lyckades spegla eller åskådliggöra centrala delar i nazismens livsåskådning.³²

Jag har läst *Bödeln* många gånger, första gången var för över trettio år sedan och min tolkning av boken är präglad av detta. Det är en bok att växa med och som också hela tiden växer. I beskrivningar av *Bödeln* sägs det oftast att den handlar om världens och mänsklighetens ondska och att den är antinazistisk. Eftersom *Bödeln*, enligt min mening har flera betydelseskikt, vill jag hellre i linje med Örjan Lindberger tala om ”våldsmakt” istället för ondska.

1.3.4 *Bödelns* handling och uppbyggnad

Romanen består av två delar vilka begränsas av ett tydligt snitt; detta är visuellt påtagligt i förstautgåvan från 1933; i senare utgåva markeras inte denna delning på samma sätt. Del ett utspelar sig på ett medeltida värdshus där bödeln sitter och dricker öl, tyst och ensam vid sitt bord medan de övriga gästerna (hantverkare, gesäller, någon bonde, prostituerade kvinnor med flera) väver historier kring denna bödel, vad det är för makt han representerar. Flera kortare berättelser i berättelsen, där en har formen av en kortnovell³³, vittnar om bödeln som en komplex gestalt och att hans makt är på både ont och gott. Bödelarna som det berättas om är alla olika och visar olika slags känslor. Detta förundras man över i samtalen gästerna emellan,

---

³⁰ Håkan Möller, *Pär Lagerkvist: från författarsaga till Nobelpris* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2009), s. 246 refererar till detta; så gör även Ingrid Schöier, *Pär Lagerkvist. En biografi* (Stockholm: Bonniers, 1987), s. 355. Se också Wolfgang Butt, *Mobilmachtung des Elfenbeinsturms. Reaktionen auf den Faschismus in der schwedischen literatur 1933-1939* (Neumünster: Karl Wachholtz Verlag, 1977), s. 92

³¹ Liste der verbannten Bücher <https://www.berlin.de/berlin-im-ueberblick/geschichte/berlin-im-nationalsozialismus/verbannte-buecher/suche/index.php/detail/71659>

³² P. O. Barck, *Dikt och förkunnelse* (Stockholm: Natur och Kultur, 1936), s. 173

³³ En av gästerna berättar ingående och målände om hur han som barn blev vän med bödelsbarnen och följde dessa till bödelshuset och där hörde hur bödelns svärd sjöng för honom. Detta var tecken på att han själv skulle få smaka svärdet, men förbannelsen upphävs genom att bödeln låter pojken (gästen) får dricka källvatten tre gånger ur sin hand. Det onda kan både fria och fälla, sammanfattar de övriga gästerna berättelsen. Lagerkvist, *Bödeln*, s. 17-45

samtal präglade av folketro och vidskepliga föreställningar om bödeln. Språket är i talform, korthugget, på dialekt och ofta grovt. De insprängda berättelserna har dock en mer litterär form. I slutet av medeltidsdelen kliver Galg-Lasse in på värdshuset, vars kropp är lemlästad på grund av straff för upprepade brott, och samtalen kretsar denne och den mytiska, magiska alrunan som han ryckt upp på galgplatsen:

Han stod upp och ristade bägge armstumparna över huvudet, som ett hiskeligt, stympat fantom, den vanvettiga blicken var som sprängd och rösten hade förlorat allt mänskligt uttryck. – Jag har arvegods, jag! Jag har arvegods, jag! det kan I ge er djävulen på!³⁴

Medeltidsavsnittet avslutas med några blankrader och så meningen: ”Bödeln satt där orörlig, stirrade tung och tidlös framför sig i dunklet” och på en ny sida, med ytterligare blankrader går så boken över i sitt samtidsavsnitt, krogen förvandlas till en modern danslokal och bödeln sitter kvar, tyst vid sitt bord medan gästerna (militärer, borgare, prostituerade, några trashankar, färgade jazzmusiker med flera och bödelns älskade) fyller sina respektive funktioner i en utpräglad miljö av våld och våldsmentalitet, som både offer och förövare. Samtalen har nästan genomgående form av utrop eller order (med utropstecken i slutet av meningen) och bödeln har en central plats men här vänder sig gästerna direkt till honom för att få medhåll eller svar. Våldet är påtagligt, både i dialoger och i vad som sker; det pratas om våld och krig, det dödas och dansas om vartannat och när bödeln slutligen talar håller han en monolog över mänsklighetens törst efter blod, där han ser sig själv som både offer och förövare i relation till människorna. Det enda personliga om bödeln, berättas av honom själv, och handlar om hans oändliga öde som bödel och mötet med den levande Kristus och den döde guden, tvivlet i sitt värv, kärleken i bödelshuset där hans älskade (som i sken av tiggerska slagit sig ned vid hans bord i danslokalen) alltid väntar honom tillbaka.

Jag kommer således beskriva *Bödelns* framställning av maktövertagandet främst utifrån samtidsavsnittet men också använda medeltidsavsnittet för att kunna se på vilket sätt detta fungerar i relation till samtidsavsnittet. Eftersom det även i *Bödeln* sker en tidsförskjutning mellan de olika avsnitten, där Böök gör sina historiska och litterära referenser löpande i reportagen, vill jag undersöka om det är möjligt att se likheter i sättet att förhålla sig till ”det historiska” och om detta kan sägas ingå i Lagerkvists motberättelse.

1.4 Forskningsöversikt

Jag har haft stor nytta av den forskning och annat skrivet om Pär Lagerkvists författarskap, och givetvis har jag också haft nytta av det som finns skrivet specifikt om *Bödeln*. Utan de tidigare idéerna och analyserna om både Lagerkvist, hans produktion och *Bödeln* hade jag inte haft med mig så mycket kunskap att arbeta med. De som jag haft störst utbyte av när det gäller mitt ingångsperspektiv i uppsatsen är följande: P-A Holkers licentiatavhandling från 1965, *Två författares reaktioner inför nazismen. En studie i Pär Lagerkvists och Eyvind Johnsons författarskap*³⁵, där han behandlar både Lagerkvists bakgrund som möjlig väg till sin antinazistiska hållning samt *Bödeln* i relation till nazismen innehållsmässigt sett; Bengt Landgrens bok från 1975, *Hjalmar Gullberg och beredskapslitteraturen. Studier i svensk dikt*

³⁴ Lagerkvist, *Bödeln*, s. 84

³⁵ Per-Anders Holkers, *Två författares reaktioner inför nazismen. En studie i Pär Lagerkvists och Eyvind Johnsons författarskap*, Licentiatavhandling Litteraturhistoria, Stockholms universitet, 1965

och politisk debatt 1933-1942³⁶ har också varit till stor hjälp såväl när det gäller det nazistiska övertagandets historia som i analysen av *Bödeln*. Landgren gör en punktundersökning om bedömningen av maktövertagandet i svensk press (våren och sommaren 1933) för att ge en karaktäristik av den politiska idémiljö, som utgör bakgrunden till svenska författares antinazistiska engagemang. Denna punktundersökning har jag haft stor hjälp av. Ingrid Schöiers *Pär Lagerkvist. En biografi*³⁷ har hjälpt till att få en bild av personen Lagerkvist; Bengt Brodows *Ett författarskap speglat i språket: Struktur och stil i Pär Lagerkvists prosa*³⁸ har varit oumbärlig för tolkningen av meningens betydelsebärande element; Örjan Lindbergers tunna skrift *Pär Lagerkvist och våldsmakterna*³⁹ från 1992 har framför allt bidragit till att se våldsmakt istället för ondska som centralt tema; Urpu-Liisa Karahkas artikel ”Pär Lagerkvists aktualisering av historieromangenren: en studie i *Bödeln* och *Dvärgen*”⁴⁰ har haft betydelse för hur jag tolkar genre- och symbolproblematiken i romanen; Wolfgang Butts *Mobilmachtung des Elfenbeinsturms. Reaktionen auf den Faschismus in der schwedischen Literatur 1933-1939*⁴¹ har gett mig nya tolkningsmöjligheter i det att Butt ser delar av *Bödeln* som en replik på Fredrik Bööks reportageserie från Tyskland 1933 och menar att Lagerkvist inte bara gisslar fascismen i allmänhet utan att hans satir även riktar sig mot tolkningar i det offentliga samtalet i Sverige av händelserna i Tyskland.⁴²

När det gäller Fredrik Böök som kritiker har jag haft stor behållning av Knut Jaenssons *Fredrik Böök som litteraturkritiker*⁴³ och biografiskt sett genom Svante Nordins *Fredrik Böök. En levnadsteckning*⁴⁴.

För att få ett grepp om den nationalsocialistiska diskursen har jag haft nytta av Håkan Thörns *Rörelser i det moderna. Politik, modernitet och kollektiv identitet i Europa 1789-1989*⁴⁵ och för perspektiv på det kulturella minnet Aleida Assmanns text ”Minne som nyckelbegrepp

---

³⁶ Bengt Landgren, *Hjalmar Gullberg och beredskapslitteraturen. Studier i svensk dikt och politisk debatt 1933-1942* (Uppsala: Almqvist & Wiksell International, 1975)

³⁷ Ingrid Schöier, *Pär Lagerkvist. En biografi* (Stockholm: Bonnier, 1987)

³⁸ Bengt Brodow, *Ett författarskap speglat i språket: Struktur och stil i Pär Lagerkvists prosa* (Malmö: Gleerups Utbildning AB, 2003)

³⁹ Örjan Lindberger, *Pär Lagerkvist och våldsmakterna. Föreläsning hållen vid Pär Lagerkvist-Samfundets årsmöte. Lidingö lördagen den 23 maj 1992*, Pär Lagerkvist-Samfundets skriftserie nr 2 (Växjö: Pär Lagerkvist-Samfundet, 1992)

⁴⁰ Urpu-Liisa Karahka, Pär Lagerkvists aktualisering av historieromangenren: En studie i ”*Bödeln*” och ”*Dvärgen*”, i *Kompendium Svensk litteratur under mellankrigstiden, Institutionen för litteraturvetenskap och historia*. (Kandidatkursen 2013)

⁴¹ Wolfgang Butt, *Mobilmachtung des Elfenbeinsturms. Reaktionen auf den Faschismus in der schwedischen Literatur 1933-1939* (Neumünster: Karl Wachholtz Verlag, 1977)

⁴² Butt, *Mobilmachtung*, s. 92-93

⁴³ Knut Jaensson, *Fredrik Böök som litteraturkritiker. Studentföreningen Verdandis småskrifter, Nr 416* (Stockholm: Föreningen Verdandi, 1939)

⁴⁴ Svante Nordin, *Fredrik Böök. En levnadsteckning* (Stockholm: Natur och Kultur, 1994)

⁴⁵ Håkan Thörn, *Rörelser i det moderna. Politik, modernitet och kollektiv identitet i Europa 1789-1989* (Falun: Tiden Atena, 1997)

inom kulturvetenskaperna⁴⁶ samt Jan Assmanns text ”Kollektivt minne och kulturell identitet⁴⁷.

2 Inledande bakgrund till Bööks och Lagerkvists tid

För att kunna sätta in Böök och Lagerkvist och deras respektive texter i det specifika historiska sammanhang som de vittnar om – maktövertagandet i Tyskland och det som skedde i spåren av detta – är det nödvändigt att ge en kortfattad beskrivning av denna tid. Det följande avsnittet tar upp strukturella och institutionella förändringar i den tidigare tyska demokratin. Då Bööks reportageserie publicerades i Svenska Dagbladet behövs även en kort presentation av tidningens hållning i frågan.

2.1 Maktövertagandet i Tyskland våren 1933: från demokrati till diktatur

Den 30 januari 1933 blev Hitler tysk rikskansler genom en koalitionsregering mellan konservativa och nationalsocialister utan egen majoritet i riksdagen och Hitler kunde driva igenom en riksdagsupplösning och utlyste nyval till 5 mars.⁴⁸ I och med riksdagsupplösningen fick nationalsocialisterna kontroll över statsapparaten och hade med radions hjälp ett effektivt verktyg för partiets propaganda. Göring, den preussiske inrikesministern, rensade ut bland tjänstemännen och tillsatte nationalsocialister och sympatisörer i nyckelpositioner. Eftersom Göring också hade kontroll över polismakten kunde han inom loppet av en månad upprätta en extra poliskår på 50 000 man, rekryter från framför allt SA- och SS-trupperna.

2.1.1 Val i terrorns tecken

Inför det tyska valet den 5 mars handlade nationalsocialisterna i terrorns tecken. För att omintetgöra oppositionen stördes och sprängdes valmöten, affischer revs systematiskt ner, talare misshandlades, tidningar drogs in och polisen genomförde razzior i oppositionens partilokaler.⁴⁹ Natten till den 28 februari, en knapp vecka före valet, sattes riksdagshuset i Berlin i brand och den officiella versionen, utnyttjad av den nazistiska propagandan, var att branden var en revolutionssignal, en början på en riksomfattande kommunistisk omstörtningssplan. Dagen därpå häktade Göring tusentals socialdemokrater och kommunister och utfärdade ett dekret som inskränkte yttrandefriheten, pressfriheten och församlingsfriheten och polisen fick i princip obegränsade befogenheter.⁵⁰ Trots detta fick nazisterna bara 44 % av rösterna i valet och den konservativa-nationalistiska regeringskoalitionen fick knapp majoritet i riksdagen. Med stöd från Centern genomdrevs senare fullmaktslagen som gav Hitler rätt att på egen hand utfärda nya lagar och han kunde på detta sätt införa diktatur.⁵¹

---

⁴⁶ Aleida Assmann, Minne som nyckelbegrepp inom kulturvetenskaperna, i Johan Redin & Hans Ruin (red.), *Mellan minne och glömska. Studier i det kulturella minnets förvandlingar* (Göteborg: Daidalos, 2016)

⁴⁷ Jan Assmann, Kollektivt minne och kulturell identitet, i Johan Redin & Hans Ruin (red.), *Mellan minne och glömska. Studier i det kulturella minnets förvandlingar* (Göteborg: Daidalos, 2016)

⁴⁸ Herbert Tingsten, *Nazismens och fascismens idéer. Den nationella diktaturen* (Stockholm: Ratio/Timbros, 1992), s. 28-31

⁴⁹ Landgren, *Hjalmar*, s. 12

⁵⁰ Landgren, *Hjalmar*, s. 12

⁵¹ Landgren, *Hjalmar*, s. 13

2.1.2 Undertryckandet av de medborgerliga friheterna

De totalitära rörelserna fascism och nazism eftersträvade en nationell borgerlig diktatur, med makten samlad hos en person eller ett parti. Där fascismen kommit till makten hade den så gott som uteslutande stöd av borgerligt, antisocialistiskt inriktade folkgrupper.⁵² Hos nationalsocialismens och den italienska fascismens tidigare propaganda fanns ett vagt anti-kapitalistiskt eller socialistiskt drag, men i rörelsernas praktiska politik och ideologi hade detta drag ingen större betydelse.⁵³ Undertryckandet av de medborgerliga friheterna drevs till fulländning av nationalsocialisterna och all politisk verksamhet utanför partiet, det vill säga alla opinionsyttringar, var belagda med straff. Enligt de för år 1933 nya lagarna var det enda tillåtna partiet det nationalsocialistiska. Partiets regler utfärdades av ledaren – rikskanslern. Varje försök till opinion var belagt med höga straff eller fängelse och mot regimen fientligt inställda skrifter var belagda med mycket högt straff.⁵⁴ Tidningarna fick inte innehålla något som var ägnat att ”försvaga det tyska folkets kraft utåt eller i det inre, det tyska folkets gemenskapsvilja, det tyska försvaret, den tyska kulturen eller de tyska näringarna.”⁵⁵

2.1.3 Koncentrationsläger

Det som skedde månaderna närmast efter riksdagshusbranden den 27 februari 1933 var den mest omfattande människojakten i Tysklands dittillsvarande historia. SA, Sturmabteilung (storm- eller attacktrupp), utgjorde det viktigaste instrumentet för denna mobilisering av våldet.⁵⁶ Koncentrationslägret Dachau norr om München invigdes av Himmler den 20 mars 1933 och efter bara några dagar kom de första 5000 fångarna, eller brottslingarna, som de kallades; Hitlers politiska motståndare, socialdemokrater och kommunister. För att ändra sin politiska uppfattning utsattes fångarna för påtryckningar och olika straff; de som överlevde frigavs efterhand deras motstånd var nedbrutet.⁵⁷ En stor del av terrorn riktades också mot judarna: lagarna på ämbetsmannarättens område våren 1933 beslutade att avsätta icke-ariska ämbetsmän och att det i framtiden endast fick utnämnas arier till ämbetsmän. Enligt lagen var en icke-arisk den som stammade från icke ariska, i synnerhet judiska föräldrar eller far- eller morföräldrar.⁵⁸ Successivt utökades yrkesförbudet mot judar.

2.1.4 Bokbål

På kvällen den 10 maj 1933 anordnades bokbål i tyska universitetsstäder och på Opernplatz i Berlin höll Goebbels tal och markerade genom bokbålet slutet på den judiska intellektualismens tidsålder.⁵⁹ Studenternas kampkommitté, Mot den otyska andan, genomförde aktionen med mottot ”Den tyska andens uppvaknande”, som kulminerade i den symboliska akt, då omkring tjugo tusen politiskt och moraliskt otyska publikationer förintades.⁶⁰ De böcker som brändes ansågs bland annat förfälska den tyska historien, vanära

---

⁵² Tingsten, *Nazismens*, s. 10

⁵³ Tingsten, *Nazismens*, s. 10

⁵⁴ Tingsten, *Nazismens*, s. 45

⁵⁵ Tingsten, *Nazismens*, s. 46

⁵⁶ Holkers, *Två författares*, s. 105

⁵⁷ Ingela Karlsson, Forum för levande historia <http://www.levandehistoria.se/fakta-om-forintelsen/forintelsen/koncentrationslager/dachau-nazisternas-forsta-koncentrationslager>

⁵⁸ Tingsten, *Nazismens*, s. 52

⁵⁹ Holkers, *Två författares*, s. 59

⁶⁰ Tyska pressen om bokbålen den 10/5 1933 i Jonasson, *Nazismen i dokument*, (Stockholm: Prisma, 1965), s. 127

världskrigets soldater och handlade om klasskamp eller var folkfrämmande journalistik av demokratisk-judisk prägel. Verk av författare som Karl Marx, Freud och Erich Maria Remarque brändes.⁶¹ Vid bokbålet stod inte bara Goebbels och hans regimtrogna studentrörelse utan här stod också Fredrik Böök vilkens intryck av händelsen skildrades i Svenska Dagbladet under våren samma år.

2.2 Svenska Dagbladets avvaktande neutralitetslinje

Svenska Dagbladets hållning i fråga om Hitlers maktövertagande hade varit försiktigt avvaktande och man trodde inte – trots daglig vittnesbörd om övergrepp, censur, åsiktsförtryck och tidningsförbud – att valet den 5 mars skulle leda till en nazistisk diktatur.⁶² Efter riksdagshusbranden, som uppfattades som den socialistiska världsrevolutionens signal, var tidningen beredd att acceptera den nationalsocialistiska terrorn och om Tyskland varit nödsakat att ”tillgripa rigorösa åtgärder mot de kommunistiska angreppen, så är det en försvarsåtgärd mot undermineringen”⁶³. Svenska Dagbladet ansåg att det som skedde i Tyskland också borde beaktas som en allvarlig varning i andra länder, icke minst Sverige, Sovjetryssland ansågs utgöra ett underminerande element.⁶⁴

När statsminister Per Albin Hansson i ett tal den 6 mars, dagen efter det tyska valet, kritiserade Hitlers politik föranledde det en skarp diplomatisk protest från tyskt håll och Svenska Dagbladet reagerade omedelbart på statsministerns tal som olämpligt och menade att talet stred mot god sed, när en regeringschef fäller sådana omdömen om ett annat lands regering.⁶⁵ Svenska Dagbladets hållning i den tyska frågan var en respektfullt avvaktande neutralitetslinje och ett krav på svensk tystnad och förståelse.⁶⁶

3 Fredrik Böök och Hitlers Tyskland

Bööks reportageserie angavs inte som Svenska Dagbladets egen åsikt, men sanktionerades inledningsvis av redaktionen som beskrev reportageserien som ett både opartiskt och besinningsfullt omdöme av en skribent utan förutfattade meningar.⁶⁷

3.1 Studie: Reportageserien i Svenska Dagbladet våren 1933

Jag redovisar resultatet av min läsning under rubriker som refererar till vad Böök säger om *folk, ledare, makt och rätt, folkkamp och syndabockar* samt *ras, tro och vetenskap*. Därefter redovisas på vilket sätt (hur) Böök framför sitt vittnesmål. Eftersom det här är Böök som är vittnet, kommer min sammanställning utifrån begreppen att ske så nära texten som möjlig, i form av referat, för att på detta sätt söka ge en bild av hur Bööks vittnesmål framstår under hela serien. Det är viktigt att ha med dessa referat för att läsaren ska få en uppfattning om hur retoriken kunde låta och höra den röst som talade genom Svenska Dagbladet 1933. Böök

---

⁶¹ Se Jonasson, *Nazismen*, s. 128 för ytterligare verk som brändes. Senare forskning har visat att en stor gren av den tyska litteraturen brändes av i bokbålet - det går att döda litteratur och idéer. Se Ola Larsmo i DN 2013-05-10 <http://www.dn.se/kultur-noje/kulturdebatt/bockerna-som-brandes-bort-fran-historien/>

⁶² Landgren, *Hjalmar*, s. 14

⁶³ Landgren, *Hjalmar*, s. 14-15

⁶⁴ Landgren, *Hjalmar*, s. 14-15

⁶⁵ Landgren, *Hjalmar*, s. 15

⁶⁶ Landgren, *Hjalmar*, s. 15

⁶⁷ Landgren, *Hjalmar*, s. 16

vittnar om ”en nationell revolution” (han säger inte diktatur) och det perspektivet får följer för vad han väljer att skildra och på vilket sätt han beskriver den nationella revolutionen.⁶⁸

3.2 Vad som berättas

Genom följande förhållandevis vida teman har jag försökt fånga upp relevanta aspekter av vittnestexterna för att senare kunna göra en jämförande innehållsanalys Bööks ord vittnar om en syn på det tyska folket och dess ledare, om kampen mellan folk, om syndabockar och om ras, tro och vetenskap. Vad säger han egentligen? Meningarna ligger nära Bööks formuleringar men är inte citat, där sådana inte anges.

3.2.1 Folk

Folket strålar av glädje och sång och paraderar gatorna i nationell revolutionsanda.⁶⁹ Gatubilden har förändrats sedan föregående år och fått ett tillskott i rörelse och färg genom talrika SA- och SS-män i bruna och svarta uniformer, med ena armen ständigt i luften som en väderkvarnsvinge.⁷⁰ Nationalsocialismen är den kapitalistiska samhällsordningens, den borgerliga världsåskådningens sista utpost i hjärtat av Europa i och med den själsliga inställningen till familj och fosterland, till religiösa och sedliga värden.⁷¹ Det tyska folket kommer att finna vägen tillbaka till friheten när det skapat den fasta ordning det behöver för att uthärda ut på sin utsatta post i Europas mitt.⁷² Det tyska folket är ett fredligt och godmodigt folk som historiskt sett aldrig hyst något spontant främlingshat.⁷³ Tyskland har en parlamentarisk och folklig majoritet för ett antiparlamentariskt och diktatoriskt regeringssystem.⁷⁴

Kommentar: Böök vittnar om ett folk i glädje efter maktövertagandet. Hans röst uttrycker en optimism vid åsynen av nazisterna, även om väderkvarnsvingen ger ett parodiskt intryck, trots den fruktansvärda mening som ligger i rörelsen. Det är värt att lägga märke till att Böök talar om att nationalsocialismen och borgerligheten hänger samman i synen på såväl fosterland och familj som i sedliga och religiösa värden. Anmärkningsvärt är att han talar om det tyska folket som ett fredligt folk, men i och med detta påstående blir tyska folket (och Tyskland) oskyldigförklarat till världskrigets utbrott och det är de andra, fienden som startar krig. Böök säger också att folket aldrig hyst *spontant* främlingshat, det vill säga främlingshatet beror på yttre provokation. Diktaturen är folkvald, menar Bööks och får det att låta som ett demokratiskt förankrat val.

---

⁶⁸ Svante Nordin menar att Bööks tankegångar är alltför invecklade och motsägelsefulla för att kunna sammanfattas i en formel. DN-kritikern Johannes Wickman skrev angående reportageserien att Böök var den tyska chauvinismens vrålapa, vilket föranledde protester eftersom ”tiden för öppna smädelser mot Böök i Dagens Nyheter var ännu inte inne”; se Nordin, *Fredrik*, s. 280.

⁶⁹ Böök, *Hitlers*, s. 5, 7, 23

⁷⁰ Böök, *Hitlers*, s. 6

⁷¹ Böök, *Hitlers*, s. 164

⁷² Böök, *Hitlers*, s. 136

⁷³ Böök, *Hitlers*, s. 42

⁷⁴ Böök, *Hitlers*, s. 116. Böök säger att tilltron till formell demokrati, till de parlamentariska metodernas frälsande förmåga är liten i Europa och att när något allvarligt sker, börjar man med att avskaffa partiregeringarna och införa praktisk diktatur.

3.2.2 Ledare

Hitler är Tysklands okända men levande soldat och därmed en mytisk gestalt, en historisk symbol som utövar en egendomlig makt på känslan och fantasin.⁷⁵ På några veckor har Hitler – ”inför våra ögon”⁷⁶ – vuxit i rasande fart: från lidelsefull agitator och hänsynslös fanatiker till folkledare och folkuppfostrare. Hitler är nationalisten och demagogen i landets historia, och med honom har ”den demokratiska tidsåldern hållit sitt intåg i Tyskland (...) i den senaste, fördomsfriaste, modernaste upplagan”⁷⁷. Det Tredje riket är ett nytt Tyskland och Hitler är tidens äktfödde son. ”Die erste Herrschertugend heisst: die Herrschaft haben.”⁷⁸ Hitler har frontsoldatens mentalitet och har uppfostrats till man genom världskriget, genom den militära andan.⁷⁹ Det är stämningen vid fronten som fött föraktet för parlamentarismen, det eviga, resultatlösa käbblet och munhuggandet.⁸⁰ Hitler har räddat Tyskland och Europa från kommunismen.⁸¹ Hatet till socialdemokratin och fackföreningar har Hitler fått genom sin egen erfarenhet som arbetare och han är en sann nationalist och socialist som drivs av en omätlig kärlek till den tyske arbetaren.⁸² Hitlers *Min kamp*, ”den stora boken”⁸³ har fin iakttagelse, noggrann reflexion och genomträngande konsekvens gällande propaganda, agitationsteknik och massans psykologi. Hitler är en lidelsefull demokrat.⁸⁴ ”Adolf Hitler är den förste tyske rikskansler, som fått den demokratiska smörjelsen (...)”⁸⁵.

Kommentar: Böök talar som i ett hyllningstal om Hitler som magisk, symbolisk, ödesbestämd, en tidens äktfödde och ger därmed uttryck för en messiansk återkomst. Det är anmärkningsvärt att Böök vittnar om Hitler som folkledare och folkfostrare i en demokratisk anda. Att det är frontsoldatens mentalitet som utöst hans förakt för parlamentarismen. Uppenbart är att Böök vittnar om en annan syn på demokrati. Ledaren är också den som utformat propagandan och det låter som att den också nästlat sig in i Bööks röst.

3.2.3 Makt och rätt

Järnkvassten har sopat rent i press, litteratur, konst, på teatrar och i nöjeslokaler; överallt har reaktionen mot det vidriga, osunda och perversa satt in med stor styrka – Tyskland är inte längre översvämmat av pornografi utan anständighet och den goda smaken har vunnit en seger.⁸⁶ Pressens ofrihet är oroande men jämfört med Italien har det tyska folket helt andra anor på grund av sina traditioner i Luther, Lessing, Fichte.⁸⁷ Tukt och hygien får inte bli tomma ord och den sunda borgerliga kärnan i nationalsocialismen är oanfrätt.⁸⁸ Kampen förs mot korruption där nationalsocialisterna, som representerar dygd och småborgerlig

---

⁷⁵ Böök, *Hitlers*, s. 45

⁷⁶ Böök, *Hitlers*, s. 46

⁷⁷ Böök, *Hitlers*, s. 59

⁷⁸ Böök, *Hitlers*, s. 59 Citatet kommer från Carl Spittellers verk *Olympischer Frühling*.

⁷⁹ Böök, *Hitlers*, s. 45, 51

⁸⁰ Böök, *Hitlers*, s. 51

⁸¹ Böök, *Hitlers*, s. 161

⁸² Böök, *Hitlers*, s. 62-63

⁸³ Böök, *Hitlers*, s. 55

⁸⁴ Böök, *Hitlers*, s. 68

⁸⁵ Böök, *Hitlers*, s. 71

⁸⁶ Böök, *Hitlers*, s. 28

⁸⁷ Böök, *Hitlers*, s. 135-136

⁸⁸ Böök, *Hitlers*, s. 29

hederlighet, är hänsynslösa när det gäller synen på rättvisa, både uppåt och nedåt.⁸⁹ Den tyska rättsstaten får hårda törnar men där blir lugn och ordning.⁹⁰ Koncentrationslägren rymmer de kommunistiska proletärerens ledare och dess värsta bråkstakar.⁹¹ En stor del av Hitlers politiska makt är utstrålningen av hans stränghet och moraliska fanatism och de skott som ekar från självmördarna är de komprometterade syndarna som blivit uppspårade och som går rättvisan i förväg.⁹² Teoretiska betraktelser löser inga rättsfrågor, det gör våldet och lyckan: ett folk som dukar under i sin kamp för rätten är ett fegt folk och världen är inte till för sådana.⁹³

Kommentar: Återigen uttrycker Böök den borgerliga och nationalsocialistiska kopplingen. Den goda smaken har vunnit en seger på bekostnad av friheten. Här vittnar Böök om koncentrationslägren och ger mening åt en rättvisa, där kommunisterna fängslats och ordningen är återställd. Med våldets rätt tog nationalsocialismen makten i sina händer.

3.2.4 Folkkamp och syndabocker

Den nationella revolutionen, ”världens bäst disciplinerade revolution”⁹⁴, har gjort Tyskland till det hatade landet utan vänner.⁹⁵ Hitler är en statsman i en värld av kämpande viljor.⁹⁶ Ententens krigspropaganda har utlöst den hitlerska agitationen.⁹⁷ Blir Tyskland attackerat av Polen kommer hatet att rasa mot judarna, eftersom de är en förutbestämd syndabock och har så varit vid alla nationella olyckor.⁹⁸ Tesen om den semitiska sammansvärjningen mot Tyskland är falsk men begriplig, men det är antityskheten, antigermanismen, bristen på nationell solidaritet och en pervers inställning till nationens livsfrågor som hotar tyska fäderneslandet, oberoende av blod och härstamning.⁹⁹ Judehatet har en historisk förklaring och de erfarenheter tysken gjort av juden-ockraren inte är bekanta för svenska bönder.¹⁰⁰ När sambanden mellan judar och socialdemokrati lyfts fram i pressen frodas judehatet i massorna, och även om rättvisan brukas för agitation, så är det omöjligt att bestrida den nya regimens ärliga uppsåt och hårda praktiska grepp.¹⁰¹ Antisemitismen tar till verbala uttryck snarare än handling.¹⁰²

---

⁸⁹ Böök, *Hitlers*, s. 30

⁹⁰ Böök, *Hitlers*, s. 32

⁹¹ Böök, *Hitlers*, s. 32

⁹² Böök, *Hitlers*, s. 31-32

⁹³ Böök, *Hitlers*, s. 53. Här talar Böök utifrån Hitlers *Mein Kampf* och det är svårt att skilja på vad som är Hitlers och Bööks åsikter i resonemanget, eftersom Böök värdesätter detta genom att jämföra Hitlers filosofi med Nietzsches ”i sina svagare ögonblick” och Carlyles ”i sina bästa stunder”.

⁹⁴ Böök, *Hitlers*, s. 7

⁹⁵ Böök, *Hitlers*, s. 8, 15

⁹⁶ Böök, *Hitlers*, s. 46

⁹⁷ Böök, *Hitlers*, s. 14. Här talar Böök om Nationernas förbund och nedrustningskonferensen där de till tänderna rustade grannarna pekade ut Tyskland som syndabock och krävt att det ska vara vapenlöst, som en förevändning för att sabotera nedrustningen. Tyskland är dömt att motståndslöst ”foga sig till de livsvillkor, som dikteras av hätska fiender.”

⁹⁸ Böök, *Hitlers*, s. 26

⁹⁹ Böök, *Hitlers*, s. 98

¹⁰⁰ Böök, *Hitlers*, s. 72

¹⁰¹ Böök, *Hitlers*, s. 30-31

¹⁰² Böök, *Hitlers*, s. 81, 105

Kommentar: Böök ser det nazistiska maktövertagandet som världens bäst disciplinerade revolution och den nationella revolutionen har ställt Tyskland utan vänner. Böök lyfter upp tyskheten och germanismen och ställer dessa mot en semitisk sammansvärjning (Sion den vises dokument), vilken han avfärdar som falsk, men ändå begriplig. Trots långa och många omskrivningar landar Bööks resonemang i att hatet mot judarna är både förklarligt och förutbestämt. Märk också att Böök försvarar pressens propaganda.

3.2.5 Ras, tro och vetenskap

Den historiska forskningen har visat att den tyska skulden för krigsutbrottet var en legend och att huvudskulden ligger på helt andra håll.¹⁰³ Humanismen existerar som ideal men knappast som praktiskt värde och den humanistiska frihets- och bildningsideologin kan varken trösta eller uppbygga själar i ett samhälle på ruinens brant.¹⁰⁴ Humanismen realiserad i den västerländska demokratin krigade och slöt fred på ett avskyvärt sätt genom att i Versaillesfreden lägga all skuld på Tyskland.¹⁰⁵ Nationalsocialismen är ungdomens evangelium.¹⁰⁶ Horst Wessel är sinnebild för den tyska ungdomens frihetssträvan och en bättre martyr kunde den nya tron inte önskat sig.¹⁰⁷ Horst Wessel, Hindenburg, Hitler och Schlageter är bestämda att bli nationella symboler.¹⁰⁸ Kristendomen lever kvar men har överallt förlorat sin skapande kraft.¹⁰⁹ Tysk rasfilosofi är pseudovetenskap och måste rubriceras som vidskepelse, det finns inga rena raser.¹¹⁰ Nationalsocialismens rasfilosofi betonar samhörigheten med det nordiska folket.¹¹¹ Nationalsocialismen är hela studentvärldens politiska rörelse och andliga reformation,¹¹² och där framträder tendenser som är farliga om de inte bekämpas: studentkårens tolv teser ”mot den otyska andan” är anstötliga.¹¹³ Det finns en skillnad mellan tyskt och judiskt väsen och den judiska invasionen bland läkare, advokater, i universitets- och bankvärlden är inte det mest betänkliga utan de yrken som har med press, konst, litteratur, teater och den allmänna opinionen att göra.¹¹⁴ Det tyska språket, den tyska litteraturen, den tyska pressen, den tyska teatern låter inte enligt Heidenstams ideal ”vår andes stämma i världen”¹¹⁵.

---

¹⁰³ Böök, *Hitlers*, s. 13

¹⁰⁴ Böök, *Hitlers*, s. 155-156

¹⁰⁵ Böök, *Hitlers*, s. 158-159

¹⁰⁶ Böök, *Hitlers*, s. 153

¹⁰⁷ Böök, *Hitlers*, s. 139

¹⁰⁸ Böök, *Hitlers*, s. 139

¹⁰⁹ Böök, *Hitlers*, s. 154

¹¹⁰ Böök, *Hitlers*, s. 74-75

¹¹¹ Böök, *Hitlers*, s. 137

¹¹² Böök, *Hitlers*, s. 144

¹¹³ Böök, *Hitlers*, s. 147. Här återger sedan Böök kampen mellan studentkår och lärare, där de senares förbund talar för forskningens frihet och mot en politisering som enbart innebär partidoktriner. Studentkåren hade beslutat upprätta en skampåle där ovetenskapliga och otyska skrifter skulle spikas fast efter studentkårens avgörande. Skampålen skulle alltid stå kvar, ”idag för skriftställare, imorgon för professorer – alltid färdig för dem, vilka icke förstå den nationalsocialistiska revolutionen.” (s. 149). Böök menar att en ödeläggelse av tysk vetenskap vore en katastrof, ”ett steg på vägen mot andlig fattigdom och barbari för hela mänskligheten.” (s. 150)

¹¹⁴ Böök, *Hitlers*, s. 92

¹¹⁵ Böök, *Hitlers*, s. 93

Under bokbålet den 10 maj sjar Goebbels om framtidens tyska människa, den som är karaktärsmänniska och inte bokmänniska.¹¹⁶ Bokbålen är en ärevördig tradition, en käck demonstration där ”bödlarna”¹¹⁷ kastar böcker i den renande elden, vilket utan tvivel får många verkningar som bara den ”förtorkade fackmannen, den bornerade estetiske specialisten kan vara hågad att beklaga.”¹¹⁸ De sensationella telegrammen om bokbålet i världspresen skrev av kolleger och själsfränder ”till de på bål brända skriftställarna [sic!].”¹¹⁹

Kommentar: Böök talar om nationalsocialismen som en ungdomens rörelse och evangelium som axlat rollen av frälsare (och med martyrer) där humanismen och kristendomen inte längre har värde eller kraft. Här ger han också uttryck för att Bööks mening tysk rasfilosofi är pseudovetenskap, vidskepelse och att det inte finns rena raser. Märk också att han talar om en judisk invasion och att denna är särskilt hotfull inom kulturvärlden och när den har med den allmänna opinionen att göra. Att Böök talar om bokbålen som en käck demonstration. Här vill jag också peka på Bööks kommentar om bödeln som dödar litteratur och *skriftställarna* som bränns på bålet.

3.3 Hur det sägs (estetik)

Den övergripande strukturen i reportageserien går att se som följande: Böök beskriver en bild av ett glädjens folk i den nationella revolutionens spår för att sedan måla upp en hotbild. Den ljusa glädjen ställs mot det mörka hotet. Kampen mellan olika nationer sätts i förgrunden med historiska förklaringar till varför Tyskland utsetts till vapenlös syndabock. Böök drar återkommande paralleller till världskriget och dess orättvisa följder, framför allt i och med Versaillesfreden, den som ställde Tyskland ensamt skyldig till världskriget.¹²⁰ Det dras återkommande paralleller, det vill säga Böök binder samman världskriget med sin samtid, väver trådar med hjälp av sina historiska och litterära referenser. Han använder sig av ett retoriskt grepp, upprepningen, på olika sätt men med samma budskap fungerar även propagandan: övertygande eller övertalande.

Bööks vittnesbärande funktion kan sägas verka på två skilda sätt: dels vittnar han om det som kommer direkt utifrån (”det här ser jag”) och då är hans position överblickande; han står vid ett fönster och ser folket nedanför på gatan eller så står han intill någon av rikets ledare vid dessas tal till massorna. Dels vittnar han inifrån genom minnet, med både historiska och litterära referenser. Det är detta inifrån, återspeglade vittne som mestadels talar genom reportageserien.

Med hjälp av Hitlers bok *Mein Kampf* (en saklig och politisk text enligt Böök) visar Böök hur denne formats av tiden och hur Hitler format och formar sin tid, av ödet kallad att väcka, egga och förvandla de nya mystiska krafterna till politisk energi. Ett citat från Spitteler om Zeus härskardygd lyfter i sammanhanget det mytiska i Hitler och visar på Bööks förtrohet med

---

¹¹⁶ Böök, *Hitlers*, s. 168

¹¹⁷ Böök, *Hitlers*, s. 168

¹¹⁸ Böök, *Hitlers*, s. 172

¹¹⁹ Böök, *Hitlers*, s. 170

¹²⁰ Istället hänvisar han till forskning (anger dock inte vilken) som ”upplöser legenden om den tyska skulden”, Böök, *Hitlers*, s. 13

den mytiska gestaltningen, där just Spitteler var mästare i mytdiktning.¹²¹ Eftersom Böök tar ett inifrånperspektiv flyter Bööks och Hitlers tankar samman och det är svårt att särskilja åsikterna från varandra. När Böök hos Hitler finner likheter med Carlyle har han själv svårt att veta var den enes tankar börjar och den andre tar vid, så lika är de i tanken, säger han.

Goethe är en förebild och när en tysk måste välja mellan ordning och rättvisa föredrar han ordningen, precis som denne, en god konservativ och god tysk, menar Böök¹²². Vid Hindenburgs tal står Böök ett par meter bakom denne ”Dodonas gamle ek”¹²³ och ser manuset med götiskt textade bokstäver. Här gör han en litterär referens till Stagnelius och Tegnér, där den senare bland annat använder Dodonas ek som ödets stämma och nordens träd. Meningen är förmodligen att förankra Hindenburg i läsarens nationella eller kulturella minne. Genom parallellen Hitler-Rydberg¹²⁴ förankras skådespelet via Bööks minne till svenskt tankegods. Böök avslutar en artikel med ett citat av Schiller och visar där på Hitlers och Tysklands historiskt litterära parallell, där verkligheten kan ses som en del av kulturhistorien och samtida skeenden ses som historiska avspieglingar.¹²⁵

Böök vittnar också genom rösten. Han talar med patos, i en lidelse när han beskriver det tyska ansiktet, som ett både känslans och tankens försvarstal för Tyskland. Han talar i indignation och upprördhet när det gäller angreppen mot Tyskland och i saklig lite käck ton när det handlar om folkets glädjeyttringar. Ofta har Böök en uppfostrande och tillrättavisande ton. Han växlar mellan känslomässiga och faktaupplysande toner.

3.4 Böök som opinionsbildare och konservativ kritiker

Fredrik Böök (1883-1961), son till skomakarmästare Mårten Christoffersson och nåtlerskan Maria (född Böök), var en av Sveriges främsta litteraturhistoriker och representerade ett helt skede i svensk litteratur. Han var bland annat författare, kritiker, professor i litteratur, politisk debattör och reseskildrare och hade under ett halvsekel en central ställning i svensk kulturdebatt.¹²⁶

3.4.1 Inställning till världskriget

Böök refererar frekvent till tiden för första världskriget som orsak till Tysklands situation 1933. För att kunna sätta in hans vittnesmål i en för honom historisk kontext (minnesdiskurs) presenteras i det följande något om Bööks ställningstagande i denna tid.

Böök önskade att Tyskland skulle segra i första världskriget och han hoppades också på ett svenskt ingripande i kriget på Tysklands sida, men insåg att detta var en omöjlighet med hänsyn till den svenska folkopinionen.¹²⁷ Han ansåg att en pacifistisk inställning byggde på orimlig optimism, det vill säga tron på att kriget skulle försvinna om människorna blev bättre. Själv såg han ingen grund för en sådan förhoppning¹²⁸ och önskade bli inkallad i

---

¹²¹ Nils Svanberg, Carl Spitteler, i *Ord och Bild* (tionde häftet) <http://runeberg.org/ordochbild/1924/0591.html>

¹²² Böök, *Hitlers*, s. 33

¹²³ Böök, *Hitlers*, s. 35

¹²⁴ Böök, *Hitlers*, s. 27. Raderna Böök kom att tänka på var ur Viktor Rydbergs *Dexippos*.

¹²⁵ Böök, *Hitlers*, s. 15

¹²⁶ Nordin, *Fredrik*, s. 10

¹²⁷ Nordin, *Fredrik*, s. 138

¹²⁸ Nordin, *Fredrik*, s. 143

militärtjänstgöring och blev så i början av 1915, då han fick en expeditionstjänstgöring i Revinge i närheten av Lund där han då bodde. En journalist fick syn på Böök i fältgrå uniform på Grand Hotell och skildrade episoden under rubriken *Krigarlif i Lund*.¹²⁹

3.4.2 Journalistik i krigets tecken

Bööks journalistiska verksamhet i Svenska Dagbladet under den här tiden gick till stor del i krigets tecken. Svenska Dagbladet publicerade år 1915 en enkätundersökning med frågan riktad till de olika krigsförande ländernas representanter för vetenskap och kultur. Frågan var formulerad av Böök och gällde vilka följder kriget skulle kunna medföra för det internationella samarbetet på kulturens område. I sina svarskommentarer framhävde han att tyskarna visat en mer försonlig inställning till fiendefolken än vad engelsmän och fransmän gjort.¹³⁰

Men störst genomslag skulle Böök få genom sina resereportage från krigsfronterna år 1915, även dessa publicerade i Svenska Dagbladet. Han utformade sina artiklar till ett stycke propaganda för Tyskland och använde en reportageteknik utan abstrakta resonemang; istället fördes budskapet fram i konkreta bilder, vilka gjorde anspråk på att ha ”det självupplevdas autenticitet.”¹³¹ Han kontrasterar sina upplevelser från London, Paris och Berlin genom att ge en dyster och hånfull bild av de förra och lyfter fram en krigets idyll i Berlin, där han vittnar om att till och med krigsinvaliderna är lyckliga i Tyskland: en ung officer, i oklanderligt elegant uniform, med blankläderskor och monokel rör sig med konstgjort ben på perrongen och vinkar småleende av soldaternas honnörer – ”ro och en stilla högtidlig glädje. (...) Det är helg över Tyskland.”¹³²

3.4.3 Övertygande vittne

Denna positiva inställning till Tyskland resulterade också i Bööks resereportage under våren 1933. Som en del i Hitlers möjliggörande av den stortyska annektingspolitiken behövde han jobba ostört i några år och måste undvika förevändning för intervention. Hitler behövde dra en dimridå över vad som föregick i landet (exempelvis koncentrationslägren) och bjöd in välsinnade och i hemlandet aktade personer att ”med egna ögon”¹³³ övertyga sig om att det inte fanns något att klaga på. Gästbesöken i Tyskland våren 1933 riktade sig övervägande till publicistiskt verksamma kulturpersoner från utlandet, med positiv anknytning till tyska kulturtraditioner och främst i raden av Hitlers svenska ”kronvittnen”¹³⁴ kom Fredrik Böök och Sven Hedin, vilka ”själva gett offentlighet åt sina intyg om Tredje Rikets fredliga och människovänliga avsikter.”¹³⁵ Flera andra liknande vittnesmål kom i deras följd och

(...) gemensamt för dessa dokument var att de uppmärksammades och med angivande av proveniens citerades i den likriktade tyska pressen, där de gjorde god tjänst som samvetslugnande medel för de

---

¹²⁹ Nordin, *Fredrik*, s. 143. Jag tar med detta eftersom just den fältgrå uniformen kommer att användas i ett senare skede i uppsatsen, när det handlar om Lagerkvists motberättelse.

¹³⁰ Nordin, *Fredrik*, s. 144

¹³¹ Nordin, *Fredrik*, s. 145

¹³² Nordin, *Fredrik*, s. 146

¹³³ Scharp, Vilhelm, *Labyrinten. Minnen från Tyskland under 1920- och -30-talen och andra skrifter*. Utgivna av Andreas Åkerlund. Kungliga Biblioteket 2016, s. 58

¹³⁴ Scharp, *Labyrinten*, s. 58

¹³⁵ Scharp, *Labyrinten*, s. 58

många tyskar, som med egna ögons vittnesbörd börjat tvivla på högtalarnas, hakkorsfanornas och stöveltrampets pingstevangelium.”¹³⁶

Av citatet ovan framgår att Böök i egenskap av litterärt vittne inte återspeglar de yttre händelserna utan istället förmedlar idéer med en lugnande inverkan på tvivlande tyskar. Det var således inte bara svenska läsare som skulle få en positiv bild av vad som hände i spåren efter maktövertagandet.

Även om Bööks reportageserie från Tyskland inte var Svenska Dagbladets åsikt var den, som vi tidigare sett, inledningsvis sanktionerad av redaktionen och beskrevs som opartisk; dessutom skrivna utan förutfattade meningar. Detta intygande gav ytterligare belägg för läsarna att se Bööks reportage som ett sanningsenligt vittne.

3.4.4 Böök som litteraturkritiker

Svenska Dagbladet grundades 1884 och år 1897 påbörjade Heidenstam och nittiotalskretsen att omskapa tidningen till ett forum för sekelskiftets nationella strävanden inom litteratur, konst och politik. När Oscar Levertin, som byggt upp tidningens litteraturkritik,¹³⁷ avled 1907 övertog Böök dennes position som huvudkritiker,¹³⁸ vilkens ställning var den mest inflytelserika i Sverige under denna tid.¹³⁹ Böök skulle redan i sin första litteraturkritik i tidningen visa tecken på en programförklaring, vilken helt bröt mot den tidigare huvudkritikern Levertin och sålunda Svenska Dagbladets tidigare hållning. Bööks programförklaring var den att den stora allmänheten, det vill säga borgerligheten, var sund, hade rätt smak och det var *med* borgerligheten dikten hade att verka och *för* denna som diktaren skulle dikta. Samtidigt skulle kritikern tydligt klargöra för borgerligheten *vem* som skulle uppmuntras. Denna ansats till litteraturpolitik, litteraturpolemik och en vädjan till allmänheten fanns inte tidigare i Svenska Dagbladet.¹⁴⁰ Böök gick också hårt fram i sin polemik med författare som inte hade samma litterära smak som han själv och dessa betraktades som motståndare och fiender.

3.4.5 Den moderna litteraturens fiende

Bööks ställning som kritiker var mycket dominerande under 1920-talet.¹⁴¹ Böök uppfattades under denna tid av en del unga författare som den nya litteraturens fiende och det berodde inte på enstaka negativa recensioner utan på hans tendens att tala nedlåtande om den samtida litteraturens nyskapande förmåga. Han kunde också i sin kritik spela ut den moderna

---

¹³⁶ Scharp, *Labyrinten*, s. 58-59

¹³⁷ Carl Fehrman Under strecket i SvD den 24 oktober 1960 <http://www.svd.se/svenska-dagbladets-historia/om/ur-arkivet-understreckare-fran-1900-talet>

¹³⁸ Böök var litteraturkritiker i Svenska dagbladet dec. 1907—1916, litteraturkritiker i Stockholms dagblad 1917—20; litteraturkritiker i Svenska dagbladet från 1921; chef för Svenska dagbladets kulturella avdelning 1923—25; chef för Svenska dagbladets litteraturavdelning 1926. Se Svenskt biografiskt lexikon för mer information.

¹³⁹ Nordin, *Fredrik*, s. 77. Böök var litteraturkritiker i Svenska dagbladet dec. 1907-1916; litteraturkritiker i Stockholms dagblad 1917—20; litteraturkritiker i Svenska dagbladet från 1921; chef för Svenska dagbladets kulturella avdelning 1923—25; chef för Svenska dagbladets litteraturavdelning 1926. Svenskt Biografiskt Lexikon <https://sok.riksarkivet.se/Sbl/Presentation.aspx?id=16308>

¹⁴⁰ Jaensson, *Fredrik*, s. 7

¹⁴¹ Men även fortsättningsvis; på topp-listan (år 2002) över 1900-talets främsta kritiker hade han främsta platsen. Se Per Rydén Litteraturkritikens betydelse I SOU 2012:10 Läsarnas marknad, marknadens läsare – en forskningsantologi

litteraturen mot andra typer av verk som fick framstå som mycket livskraftigare.¹⁴² De unga startade ett uppror som inleddes under året 1928 med den finländska författaren och litteraturkritikern Hagar Olsson, som menade att bland svenska kritiker var professor Böök primus inter pares¹⁴³ och att han innehade ett enastående ämbete: ”han är Gud Faderns egen ambassadör i Svears och Götars land. Det är han som viserar passen för Odödligheten. Han är Den Ofelbare Svenske Kritikern.”¹⁴⁴ Erik Blomberg (författare, kritiker) gav henne rätt och ansåg att Böök underkände de originella och starka rösterna till förmån för de dilettantiska och svaga, där just behandlingen av Pär Lagerkvist blev beviset.¹⁴⁵ Blomberg hänvisade till Bööks borgerlighet som grund för hans inflytande. Böök och hans lärjungar hade skaffat sig en farligt stark position. Författaren Sven Stolpe fyllde på kritiken och menade att Böök sedan ett decennium tillbaka hade präglat den svenska allmänhetens sätt att tänka och tala i klichéer och han ansåg att Böök mer än någon annan svensk i kulturpropagerat borgerlighetens ideal.¹⁴⁶

3.4.6 I den nationella odlingens traditioner

Böök skrev således för den bildade allmänheten, eller borgerliga publiken, och hade inte mycket till övers för de litterära moderna. I litteraturen var det ideala subjektet den bildade svenske medborgaren, som hade vuxit upp i den nationella odlingens traditioner.¹⁴⁷ Böök såg konstens uppgift som att tjäna det bestående samhället och stödja den allmänna meningen.¹⁴⁸ Bööks realism och moralism vilade på tanken att livet är färdigt och oföränderligt och därför verkligt och riktigt. I sina recensioner mästrade han och läxade upp eftersom det var han som satt inne med hur saker och ting egentligen förhöll sig. Kärnpunkten i Bööks realism och moralism var att ”världen är kall, den jordiska rättvisan har sin gång och den vise önskar det icke annorlunda.”¹⁴⁹ Det som låg bortom gränserna för denna hans åskådning var inte verkligt och de som befann sig där var främlingar, ofta hans fiender. Böök hade ingen förståelse för diktare som skrev i det säregna, upproriska eller brustna: om de inte levde i början av 1800-talet det vill säga.¹⁵⁰

Böök gjorde stora insatser för den svenska litteratur- och kulturhistorien och återupptäckte (eller återuppväckte) författarskap som sedan länge varit bortglömda. Ett exempel är Johan Runius, som nådde stor berömmelse med sin bok *Dudaim* (Alrunan) under 1700-talet och som sedan glömdes bort till dess att Böök år 1910 riktade uppmärksamhet på honom med en ”briljant porträttestay”¹⁵¹. Böök såg de uttolkade författarnas erfarenheter som direkt präglade deras verk och denna till stor del psykologiska metod tillämpade han även i de större författarmonografierna över Stagnelius (1919) och Tegnér (1949). Hans *Den*

---

¹⁴² Nordin, *Fredrik*, s. 207-208

¹⁴³ Latin för *den främste bland likar*

¹⁴⁴ Hagar Olsson i StD 14.1.1928 citerad i Nordin, *Fredrik*, s. 208

¹⁴⁵ Återkommer om kritiken av Lagerkvist nedan.

¹⁴⁶ Sven Stolpe i essän ”Fredrik Böök och tiden” citerad i Nordin, *Fredrik*, s. 210

¹⁴⁷ Nya Dagligt Allehanda 4.12.1927, citerad i Nordin, *Fredrik*, s. 193

¹⁴⁸ Jaensson, *Fredrik*, s. 69

¹⁴⁹ Jaensson, *Fredrik*, s. 70

¹⁵⁰ Jaensson, *Fredrik*, s. 70

¹⁵¹ Se Fredrik Böök i Svenskt Biografiskt Lexikon.

romantiska tidsåldern i svensk litteratur (1918) är snarare en samling diktarporträtt än en studie av tid och filosofi.¹⁵²

Pär Lagerkvist råkade tidigt ut för Bööks avoga inställning där denne kritiserade sättet på vilket Lagerkvist uttryckte sig konstnärligt. Visserligen fick Lagerkvist en välvilligt inställd kritik av sin stridsskrift *Ordkonst och bildkonst* i Svenska Dagbladet år 1914, men detta på grund av att Lagerkvist redan innan utgivningen visste om att Böök skulle skriva recensionen. Därför strök han ett planerat stycke i boken som skulle ha innehållit ett beskt angrepp på Böök.¹⁵³ När Böök i början av 1920-talet recenserade Lagerkvists *Det eviga leendet* avfärdade han verket för dess obegriplighet genom att hänvisa just till den bildade allmänheten:

(...) jag inbillar mig ha lika goda förutsättningar att förstå en bok som den bildade, litterärt fostrade allmänheten i genomsnitt, och därför att jag anser att det är för denna allmänhet böcker skrivs.¹⁵⁴

Böök var den store litteraturkritikern men också beskyddare (patronus) till de så kallade bööklingarna Gösta Attorps, Karl Ragnar Gierow¹⁵⁵ och Carl Anders Dymling¹⁵⁶, vilka genom sina respektive ställningar inom press, radio och förlagsbransch kunde göra Böök ”åtskilliga gentjänster.”¹⁵⁷

3.5 Sammanfattande kommentar

Bööks reportageserie i Svenska Dagbladet under våren 1933 framstår som ett opinionsbildande vittne eller möjligtvis propagandistiskt. Genom att mestadels använda historiska och litterära referenser, kunde den svenska läsaren av hans artiklar referera till sitt nationella eller kulturella minne. Händelserna (våldet, övergreppen) som utspelade sig ”framför ögonen” filtrerades eller censurerades för att ha en lugnande verkan på de inom Tyskland som inte kände sig hemma i nationalsocialisternas diskurs, Rummets politik, Lebensraum. Och Böök önskar en seger för Hitlers och nationalsocialismens Tredje rike då undergången av Tyskland också skulle innebära undergången av det Europa där Böök känt sig som medborgare. Det finns de som menar att Böök förlorade fotfästet genom sina uttalanden om Hitlers Tyskland, eftersom det där finns tecken på en bristande verklighetsförståelse. Liv och dikt flyter samman eller snarare: livet blir en imitation av dikten. Den litterära symboliken i reportageserien är överlägsen den konkreta sinnevärlden och istället blir den litterära typen ett mänskligt ideal.¹⁵⁸

---

¹⁵² Lotta Lotass i Litteraturbanken <http://litteraturbanken.se/#!/forfattare/BookF>

¹⁵³ Nordin, *Fredrik*, s. 207

¹⁵⁴ StD 14.11.1920 i Nordin, *Fredrik*, s. 207

¹⁵⁵ Chef för *Svenska Dagbladets* litteraturavdelning 1946-1951

¹⁵⁶ Chef för Radioteatern 1931-1936 då han efterträdde Gustaf Reuterswärd som chef för AB Svensk Radiotjänst och blev 1942 chef för Svensk Filmindustri. Gustaf Reuterswärd var en av de kaptener som 1926 upptog arbetet med organisationen för censur och propaganda och hade centrala positioner i folkhemmet: han var 1922-46 vd i AB Tidningarnas Telegrambyrå, ledamot av Kulturrådet från 1935, ledamot av Statens Informationsstyrelse från 1940 och ledamot av Pressnämnden 1941. Se Svenskt Biografiskt Lexikon.

¹⁵⁷ Nordin, *Fredrik*, s. 189

¹⁵⁸ Erik Lönnroth påtalade detta i sitt inträdestal i Svenska Akademien; se Litteraturbanken <http://litteraturbanken.se/#!/forfattare/BookF>

4 Pär Lagerkvist och våldsmakterna

Pär Lagerkvist (1891-1974) var författare, poet, dramatiker, teaterrecensent och fick Nobelpriset i litteratur 1951.

4.1 Studie: Lagerkvists *Bödeln*

Bödeln består som tidigare visats av två delar. Det senare samtidsavsnittet kan ses som en spegling av maktövertagandet 1933 och det var den delen av boken som översattes till tyska och gavs ut i Tyskland 1935,¹⁵⁹ där den upptogs på listan över bannlysta böcker.¹⁶⁰ Jag kommer främst göra en läsning av samtidsavsnittet med stöd av dessa teman, och placerar därför medeltidsavsnittets teman i anslutning till det förra.

4.2 Vad som sägs

Precis som i läsningen av Bööks reportageserie använder jag mig också här av teman *folk*, *ledare*, *makt och rätt*, *folkkamp och syndabocker* samt *ras*, *tro och vetenskap*. Eftersom Lagerkvist använder sig av så pregnanta meningar vilka direkt sammanfattar ett innehåll, får ibland ett representativt citat stå för den beskrivande framställningen, vilken därpå utvecklas något.

4.2.1 Folk (samtid)

Samtidsavsnittet vittnar om en mängd olika meningar som innehåller folk. Några exempel är ”Ni har äntligen framför er den härliga, enastående synen av ett samlat, enat folk!”¹⁶¹ och ”Vi liknar inget annat folk på jorden!”¹⁶². Det finns också exempel på meningar som inte själva innehåller begreppet folk men som när de står tillsammans utgör en utveckling av folkandan: ”Det är klart att vi måste ha krig! Krig är hälsa! Ett folk som inte vill ha krig är ett sjukt folk!”¹⁶³ Lite kortfattat finns det folk i följande betydelser i avsnittet: som människor eller personer (”kommit i fler folk”)¹⁶⁴; som i flytande betydelse mellan folkslag och nationellt skapad enhet (”Folk finns det tillräckligt med i världen, och ordentligt och riktigt folk”)¹⁶⁵; som rangordnad och nationell enhet (”Folk som inte vill ha krig”¹⁶⁶, ”klemiga folk”,¹⁶⁷ ”sunt folk”,¹⁶⁸ ”starka folk”¹⁶⁹); flytande mellan människor och folkslag (”Sprida en övertygelse bland folk”)¹⁷⁰ och som exkluderande andra (”vårt folk”,¹⁷¹ ”enat folk”¹⁷²). Bödeln talar i slutmonologen om folk som står upp och folk som försvinner och att han själv utplånat

---

¹⁵⁹ Möller, *Ögonblickets diktare*, s. 145. Det dröjde det till efter kriget innan boken gav ut där igen.

¹⁶⁰ Lista över bannlysta böcker <https://www.berlin.de/berlin-im-ueberblick/geschichte/berlin-im-nationalsozialismus/verbannte-buecher/suche/index.php/detail/71659>

¹⁶¹ *Bödeln*, s. 97

¹⁶² *Bödeln*, s. 98

¹⁶³ *Bödeln*, s. 102-103

¹⁶⁴ *Bödeln*, s. 86

¹⁶⁵ *Bödeln*, s. 89

¹⁶⁶ *Bödeln*, s. 103

¹⁶⁷ *Bödeln*, s. 103

¹⁶⁸ *Bödeln*, s. 103

¹⁶⁹ *Bödeln*, s. 109

¹⁷⁰ *Bödeln*, s. 95

¹⁷¹ *Bödeln*, s. 105

¹⁷² *Bödeln*, s. 97

folk.¹⁷³ Efter detta slutar bödeln att tala om folk och talar fortsättningsvis om människor och släkten och att människorna kallar på honom då det ondas brunsttid är inne.¹⁷⁴

Kommentar: Det är också intressant att notera den meningsfyllda betydelse av ”folk” som sker i glidningen mellan intelligande men fristående meningar: vi måste ha krig – krig är hälsa – ett fredligt folk är sjukt.

Folk (medeltid)

I medeltidsavsnittet finns det inte många folk och de som finns står i relation till något; ”där mästerman är där samlas hans folk”,¹⁷⁵ ”kvinnfolk”,¹⁷⁶ ”domaren och allt folket”,¹⁷⁷ ”de lär ha glatt sig åt det här barnet alldeles som vanligt folk”.¹⁷⁸ Men avsnittet vimlar av olika karaktärer, varav flera namngivna: Kristen, Annas pojke, mäster Jens, Staffan, Kristoffer i Våla, jungfru Maria, Jesu Krist, Skinnar-Jockum, Jocke, Galg-Lasse, Hor-Hanna, Petter slaktare. Det finns också många yrken, som mästerman, krögare, hantverkare, gesäller, lärgosse, skoflickargubbe, tjuvskjutande bonde, ”aptekare och besvärjare och andra ogudeliga trollare”,¹⁷⁹ hallickar och horor, domare, skinnare, jordemor och slaktare

4.2.2 Ledare (samtid)

Bödeln ses som representant för det som sätts högst av allt i livet (menar en eldig herre och viftar med sin browning): ”Vi hälsar dig, vår ledare, med de heliga sinnebilderna, symbolerna för det som för oss är heligast och dyrbarast i tillvaron och som skall inleda en ny era i mänsklighetens historia! Blod är människans färg! (...) Hell! Hell!”¹⁸⁰

Kommentar: Symbolerna eller de heliga sinnebilderna för bödeln i citatet pekar på galgen, svärdet eller bilan var kända för samtidens läsare och refererade till våldsrörelsernas propaganda, vilken oavbrutet hamrade in hakkorset, spöknippet med bilan (och även hammaren och skäran) i medvetandet. *Blod är människans färg* erinrar om tidigare krig, begångna våldsdåd och om den nazistiska ras- och blodsmystiken, Blut und Boden.¹⁸¹ Framställningen av bödeln som Führern och Hitler är uppenbar.

Ledare (medeltid)

Det finns ingen uttalad ledare utan snarare själva rösterna och berättelserna som leder. Gästerna lyssnar till den som för ordet.

4.2.3 Makt och rätt (samtid)

Våldet är den högsta yttringen av mänsklighetens fysiska och andliga krafter.¹⁸² Kriget trycker adelsmärket i en mans panna.¹⁸³ Ordning och disciplin är det som leder till seger och som

---

¹⁷³ *Bödeln*, s. 132

¹⁷⁴ Holkers, *Två författares*, s. 79. Jämför Schopenhauer och könsdriften som livsviljans uttryck.

¹⁷⁵ *Bödeln*, s. 53

¹⁷⁶ *Bödeln*, s. 54, 56, 57

¹⁷⁷ *Bödeln*, s. 60

¹⁷⁸ *Bödeln*, s. 62

¹⁷⁹ *Bödeln*, s. 11

¹⁸⁰ *Bödeln*, s. 129

¹⁸¹ Holkers, *Två författares*, s. 83

¹⁸² *Bödeln*, s. 92

¹⁸³ *Bödeln*, s. 99

världsherraväldet byggs på.¹⁸⁴ ”Det finns bara de som tänker som vi och en del som sitter inne och just håller på att läras tänka som vi.”¹⁸⁵ Den våldsamma scenen med lynchningen av de färgade jazzmusikerna¹⁸⁶ inleds med att dessa mellan spelningarna äter en smörgås och upptäcks av en herre: ”Sitter ni och äter bland vita människor!”¹⁸⁷ och kallar dem för svarta apor som inte ska äta bland folk. När musikern hävdar att de har rätt att äta säger herrn: ”Rätt! Har du några rättigheter du! Vet hut!”¹⁸⁸ och sedan slår han musikern i ansiktet och upptakten till lynchningen är igång.

Kommentar: Här ges uttryck för våld i betydelser av krig, ordning och disciplin och de tuktläger i form av koncentrationsläger som Tyskland upprättat, där socialdemokrater och kommunister spärrades in för att omvändas till den rätta åsikten. Den nationalsocialistiska diskursen är tydlig. Det är värt att lägga märke till citatet om krigets adelsmärke i pannan, vilket är ett uttryck direkt taget från fascisten Mussolini. Rashatet ges här ett amerikanskt uttryck från sydstaterna.

Makt och rätt (medeltid)

Synen på makt och rätt ligger i gästernas förhållningssätt och hur de ser på bödeln som människa, vilkens makt både kan fria och fälla.¹⁸⁹ De olika bödelsberättelserna i avsnittet ger också flera meningar om vad en bödel är; att bödeln är en komplex person och som alla människor kan göra både ont och gott. Bödeln som rättare var ju maktens (enligt lagen) redskap. Kristoffer i Våla, som dyker upp i den längre berättelsen inuti medeltidsavsnittet, associerar jag med Kristoffers landslag där dödsstraff för dråp infördes 1442.¹⁹⁰ I medeltidssvenskan användes begreppet våld för att beteckna makt, styrka, kraft och auktoritet (någons rättighet att göra något) och denna betydelse användes inom hushållet: en man som kom på sin hustru med hor hade våld/makt över hennes liv.¹⁹¹ Detta synsätt kommer fram i medeltidsavsnittet där Skinnar-Jockum säger att han ska flå sin hustru levandes eller ta livet av henne för att hon begår hor.¹⁹²

4.2.4 Folkkamp och syndabocker (samtid)

Det är alltid de bästa folken som blir över, ”det ser man nog till.”¹⁹³ Alla oliktankande ska kastreras.¹⁹⁴ Krigets stålbad är något som måste till annars börjar folket degenerera.¹⁹⁵ Den

---

¹⁸⁴ *Bödeln*, s. 128

¹⁸⁵ *Bödeln*, s. 96

¹⁸⁶ Dessa benämns i samtidsavsnittet som omväxlande svartingar, negrer men även i dialogen som apor, svin, hund.

¹⁸⁷ *Bödeln*, s. 117

¹⁸⁸ *Bödeln*, s. 120

¹⁸⁹ *Bödeln*, s. 46

¹⁹⁰ Ett tillägg i denna lag under 1600-talet innebar en tillämpning av den mosaiska rätten enligt gamla testamentet och dödsstraffet fick en starkt ställning, det vill säga bödeln (skarprättaren) fick mer att göra. Se Pehr Hedenqvist *Ett rackarns liv. Bödlar, skarprättare, mästermän och rackare i Stockholm 1590-1920*. D-uppsats i historia, Stockholms universitet 2004 <http://www.hedenqvist.com/bodel.html>

¹⁹¹ Kenneth Johansson, *Makt, våld och besinning*, i Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg (red.) *Väldets mening. Makt, minne, myt* (Lund: Nordic Academic Press, 2004), s. 43. Begreppet våld användes under samma tid också som vi menar idag, det vill säga våld i bemärkelsen violentia.

¹⁹² *Bödeln*, s. 56

¹⁹³ *Bödeln*, s. 89

¹⁹⁴ *Bödeln*, s. 93

¹⁹⁵ *Bödeln*, s. 103

som gör slut på ett krig är en förrädare.¹⁹⁶ Efter lynchningen av färgade jazzmusiker, när några av dem ligger döende och rosslande mellan borden, tvingas jazzorkestern fortsätta spela, medan de vita skuttar, hoppar och dansar som en kokande häxkittel med guppande vågor. I meningen som följer vittnar orden om en erotisk koppling till våldet (med ord som: lystnad, heta blickar, underliv, eggade, varma revolvern, rykande manslem).¹⁹⁷

Kommentar: Kampen mellan folken ses i skenet av socialdarwinismens uttryck den starkes överlevnad (survival of the fittest), men ges en samtidsram där den starkes överlevnad beror på ett systematiskt våldsutövande. Våldsdriften är den starkaste livskraften för nazist- eller fascistkaraktärerna och dessa handlar i begär. Notera också citatet om förrädaren som gör slut på kriget, vilket pekar i riktning åt juden tillika syndabocken Rathenau i den tidiga Weimarrepubliken.¹⁹⁸

Folkkamp och syndabocker (medeltid)

Det berättas om en främmande kvinna med ”långt svart hår och ögonen var farliga, blida och dödligt förskrämda”¹⁹⁹ som nyss kommit till staden och som döms till döden. Associationen går till medeltidens häxjakter och utpekandet av syndabocker, som kan ses som en parallell till judeförföljelser.

4.2.5 Ras, tro och vetenskap (samtid)

Rasfilosofin (eller –biologin) syns som tro i samtidsavsnittet och krigets inverkan på folket som ras speglas på flera ställen. Det talas om att det är nödvändigt med en egen gud eftersom ”vårt folk”²⁰⁰ inte kan dyrka en gud som används av andra, mindervärdiga raser, och om hur ett sunt folk skapas genom krigets stålbad annars börjar det degenerera.²⁰¹ Dessutom älskar det sunda folket vad de degenererade raserna kallar förtryck och alla ”starka folk tycker om att ha piskan över sig och mår förträffligt över det!”²⁰² En scen skildrar hur två män kommer in i danslokalen och hela lokalen ställer sig upp och hyllar dem med ”Hell mördarna! Hell mördarna!”²⁰³ och hjältarna diskuterar senare mannen de mördat med att han visserligen var en hygglig själ men att ”på kroppen syntes tydligt att han inte hörde till oss.”²⁰⁴ En soldat med halvt bortskjutet ansikte refererar till den moderna vetenskapen och hoppas på genomslag för denna för att åter kunna komma ut i främsta linjen på slagfältet igen.²⁰⁵ Bödeln talar i slutmonologen om att han har skött sitt värv sedan tidernas begynnelse och att när människan första gången ”vände blicken mot himlen och anade gud skar jag upp en broder åt er och offrade honom.”²⁰⁶ Blodet fyller bödeln, han är blind av människornas blod och fördömd till

---

¹⁹⁶ *Bödeln*, s. 103

¹⁹⁷ *Bödeln*, s. 127.

¹⁹⁸ Även Böök talar om Rathenau som tysk-judisk patriot med (judisk) stamkänsla. Böök, *Hitlers*, s. 90

¹⁹⁹ *Bödeln*, s. 58

²⁰⁰ *Bödeln*, s. 98

²⁰¹ *Bödeln*, s. 103

²⁰² *Bödeln*, s. 108-109

²⁰³ *Bödeln*, s. 110

²⁰⁴ *Bödeln*, s. 111. Hjältarna i *Bödeln* hälsas med ”hell mördarna” precis som det stod på en minnestavla över Rathenaus banemän i en tysk stad, menar Holger Ahlenius i *Från sekelskifte till fyrirtotal. Svensk dikt och debatt 1893-1943* (Stockholm: Prisma, 1964), s. 116

²⁰⁵ *Bödeln*, s. 105-106

²⁰⁶ *Bödeln*, s. 132

evig tid: ”Ni är mitt fängelse som jag inte kan slippa ur!”²⁰⁷ Den enda som är god och älskar honom är kvinnan vid hans sida, som ingen människa känner till.²⁰⁸

Kommentar: Lagg märke till uttrycket ovan där det sunda folket älskar vad de degenererade raserna kallar förtryck. Här framställs synen på ett starkt enat folk som diktaturens realitet, det vill säga frånvaron av mänskliga rättigheter. Styrkan ligger i enhet och underordning; det är ledaren som står med piskan i handen. Rasfilosofin och antisemitismen ges uttryck i den mördade mannen (Rathenau), vars kropp (och blod) avslöjade en fiende. Och soldaten med halva ansiktet är en riktig nationalsocialist: kriget är livet för en frontsoldat även om kroppen är sargad. Krigsinvaliden ses (av de andra) som en representant för ett oövervinnerligt folk.

Tro, ras och vetenskap (medeltid)

I medeltidsavsnittet rör sig samtalen kring bödeln och onda makter; de goda makterna finns där någon enstaka gång i tal kring helgonen och jungfru Maria, Jesu Krist som ”förlossat oss från alla synder!”²⁰⁹ Det finns inga referenser till litterära källor, vilket inte är märkligt med tanke på tiden, utan föreställningen om bödeln byggs upp genom att karaktärerna (värdshusgästerna) refererar till sådant de själva sett och varit med om eller hört andra berätta. Några exempel på uttryck för detta är: ”jag minns”²¹⁰, ”de säger”²¹¹, ”jag var med engång”²¹², ”hörde talas om”²¹³, ”jag såg engång”²¹⁴, ”far min förtalte”²¹⁵. Föreställningen om verklighetens beskaffenhet bekräftas genom de andra: en av värdshusgästerna var med om något som sedan bekräftas i att det vet ni ”lika gott som jag som bor bredvid dem”²¹⁶ och som leder fram till ett universellt konstaterande, att det är ”väl känt all världen över, att så är det.”²¹⁷ Dialogerna färgas av folktro och vidskeplighet med inslag av råa bilder och grova ord.

4.3 Hur det sägs (estetiskt ideal)

Bödeln skrivs i en realistisk berättande stil med inslag av symboler och i samtidsavsnittet är speglingar av verkliga röster av betydelse. Medeltidsavsnittet å sin sida ger inblick i bödelsyrket där Lagerkvist till stor del använt sig av historiska fakta.²¹⁸ Hela detta avsnitt är präglad av folktro och vidskeplighet, där bödeln ju framställs som en representant för blodsmystiken och hur bödelns makt både kan fria och fälla.²¹⁹ Tid och rum i medeltidsavsnittet kontrasteras med den plötsliga omflyttningen till samtid och modern danslokal och detta ger en dekonstruktionseffekt, där läsaren tvingas att se medeltidsavsnittet i ett nytt ljus. Bokens egentliga funktion skulle kunna vara att visa hur medeltidens människor

---

²⁰⁷ *Bödeln*, s. 134

²⁰⁸ *Bödeln*, s. 136

²⁰⁹ *Bödeln*, s. 49

²¹⁰ *Bödeln*, s. 7, 58

²¹¹ *Bödeln*, s. 11, 13

²¹² *Bödeln*, s. 7, 57

²¹³ *Bödeln*, s. 13

²¹⁴ *Bödeln*, s. 47

²¹⁵ *Bödeln*, s. 7

²¹⁶ *Bödeln*, s. 9

²¹⁷ *Bödeln*, s. 9

²¹⁸ Jöran Mjöberg *Livsproblemet hos Lagerkvist* (Stockholm: Bonniers, 1951), s. 150-151

²¹⁹ I Sverige avskaffades dödsstraffet i fredstid 1921 (i krigsrätt 1973) det vill säga bara tioalet år innan *Bödeln* skrevs; 1919 upprättades världens första rasbiologiska institut i statlig regi, i Sverige. Frågan om ras, tro och vetenskap är svår att utreda när det gäller medeltidsavsnittets *Bödel* men svår också att definiera i vår tid.

var mer civiliserade än samtidsavsnittets, trots att de förra var präglade av sin tids vidskepelse och fördomar.²²⁰ Samtidsavsnittet stegras till en modern häxsabbat och appellerar där till medeltiden men rör sig samtidigt med samma begrepp och kategorier som våldsideoologiernas egna förespråkare.²²¹ Lagerkvist har trängt in i nazismens och fascismens centrala föreställnings- och känslvärld och lyckats åskådliggöra detta litterärt,²²² och använder såväl autentiska som lätt skruvade utsagor ur dessas propaganda.²²³ En av dessa utsagor, som brukar lyftas fram när det gäller *Bödeln*, är ”Va! Säger du det ordet en gång till skjuter jag ner dig! – Civilisation, fy fan!”²²⁴ som härrör från dåvarande preussiska diktarakademiens president, Hans Johst, i dennes pjäs *Schlageter*: ”När jag hör ordet kultur osäkrar jag min revolver.”²²⁵

Språkmässigt finns det påfallande stilistiska överensstämmelser mellan samtidsavsnittet och Hitlers *Mein Kampf* och replikerna i danslokalen har ett stort inslag av tyska låneord. Här finns också rikt förekommande verbalabstrakter, vilka bryter mot Lagerkvists tidigare litterära stil och för tankarna till ”en tyvärr alltför vanlig form av dålig tyska”²²⁶. I Hitlers *Mein Kampf* vimlar det av dem.²²⁷ Tydliga inslag av både engelska ord och översättningslån finns när avsnittet går över till lynchingarna av de färgade jazzmusikerna.²²⁸

4.4 Lagerkvist som författare och modernist

För att få ett grepp om bakgrunden till Pär Lagerkvist (1891–1974) som vittne vid maktövertagandet 1933 tecknas i det följande en kort historia från strax före världskriget och framåt. Tyngdpunkten ligger i några olika sammanhang – grupperingar för att tala i termer av kollektivt och kulturellt minne – som haft betydelse för hans inställning till både litteratur och politik.

4.4.1 Ordkonst och Bildkonst

Under våren 1913 far Lagerkvist på en efterlängtd resor till Paris, där han kommer att vistas i konstnärskretsar, vilka betydde mycket för honom rent personligen. Han fick både starka konstintryck och skapade nyttiga kontakter. Här diskuterades nya konstarter, som Apollinaires programskrift om kubismen, vilken Lagerkvist senare anmäler i Svenska Dagbladet.²²⁹ Det är i Frankrike som Lagerkvist utvecklar sin estetik, vilken han samma år manifesterar i *Ordkonst och bildkonst. Om modern skönlitteraturs dekadans – om den moderna konstens vitalitet*, en stridsskrift kritisk till samtidens svenska litteratur. Det är i första hand prosan han vänder sig mot och som han menar inte står i kontakt med tiden, att en

---

²²⁰ Karahka, *Pär Lagerkvists aktualisering av historieromangenren*

²²¹ Holkers, *Två författares*, s. 91

²²² Barck, *Dikt*, s. 173

²²³ Karahka *Pär Lagerkvists aktualisering av historieromangenren*

²²⁴ *Bödeln*, s. 123

²²⁵ Barck, *Dikt*, s. 173. *Schlageter* hade premiär på Hitlers födelsedag 20 april 1933 och tillägnades denne. Pjäsen spelades 200 gånger under våren och repliken citerades i svensk press.

²²⁶ Brodow, *Ett författarskap*, s. 170. Exempel på en mening med verbalabstrakt: ”Det är en nödvändighet för befastandet av våra idéers seger.” *Bödeln*, s. 93

²²⁷ Brodow, *Ett författarskap*, s. 170

²²⁸ Brodow, *Ett författarskap*, s. 171

²²⁹ Schöier, *Pär*, s. 145-146

ny tid kräver en ny form.²³⁰ Han hänvisar till de moderna målarna som koncentrerar sig på de rent konstnärliga effekterna och struntar i verklighetsavbildningen.

Liksom kubisterna kräver Lagerkvist en sträng, beräknande konstruktion som lyfter konstverket och ger det storhet. Resultatet blir en stilisering som renodlar och förenklar, låter det individuella stå tillbaka för det enkelt stora, det för alla gemensamma.²³¹

Till de centrala frågorna i *Ordkonst och Bildkonst* hör förhållandet till läsaren, men också vikten av den primitiva litteraturen som inspirationskälla för dikten. I anteckningsboken från Paris noterar han primitiva verk som Kalevala, Magnus Erikssons landslag, isländska sagor, med flera.²³² Det är i denna programskrift han refererar till kulturfolkens litteratur och att det i Bibeln, Koranen och österländskt tänkande genom årtusenden finns syner som kan ”pränta in i vårt medvetande *hur konsten ser!*”²³³ Han propagerar här också för diktarens unika förmåga att fånga och gestalta tiden.²³⁴

4.4.2 Socialdemokraterna och kriget

I april 1914 gör Lagerkvist sin militärtjänst vid Svea Livgarde och träffar där konstnären Nils Dardel och de blir vänner för livet.²³⁵ Under militärtjänstgöringen kunde Lagerkvist inte skriva och fick besvär med nerverna men ryckte ut under hösten och kunde fortsätta författandet. Inför fortsatt värnplikt fick han läkarintyg på att han led av kronisk nervsjukdom med tvångsidéer, sökte frisedel och fick så med konstaterandet ”till tjänst vid rikets försvar oförmögen”²³⁶.

Lagerkvists politiska sympatier före världskriget hade sannolikt betydelse för hans inställning under kriget.²³⁷ Under kriget framstod den svenska socialdemokratin – under Brantings inflytande över åsiktsbildningen – som i stort sett entente-vänlig: man vände sig främst mot den tyska militarismen och det tyska statskicket och litade på att regeringen skulle hålla Sverige utanför kriget. Denna huvudlinje inom det socialdemokratiska partiet flankerades av två avvikelser, en höger- respektive vänsterflank, där den förra bestod av ett antal intellektuella, vilka betraktade Tyskland som socialt och administrativt föregångsland. De intog en aktivistisk ståndpunkt till kriget som något positivt.²³⁸ Ofta hämtade krigsentusiasterna argument från Darwin och socialdarwinismens ”survival of the fittest”, där kriget ses som en biologisk nödvändighet för att skilja livsdugliga samhällen från livsodugliga.²³⁹ Synen på kriget som en renande kraft, med upplyftande verkan, fann stöd hos

---

²³⁰ Pär Lagerkvist, *Brev*, Urval av Ingrid Schöier (Bonniers, 1991), s. 45

²³¹ Nils Åke Sjöstedt, *Krigs- och mellankrigstiden*, i Lennart Breitholtz (red.) *Epoker och Diktare 2. Allmän och svensk litteraturhistoria* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, tredje uppl. 1988), s. 505

²³² Schöier, *Pär*, s. 149

²³³ Pär Lagerkvist, *Ordkonst och bildkonst*. Faksimile av 1913 års utgåva med ett efterord av Tom Sandqvist. Raster förlag, s. 59

²³⁴ Möller, *Ögonblickets diktare*, s. 125

²³⁵ Schöier, *Pär*, s. 157

²³⁶ Schöier, *Pär*, s. 170

²³⁷ Holkers, *Två författares*, s. 9-10

²³⁸ Boken *Sveriges utrikespolitik i världskrigets belysning* argumenterade för svenskt deltagande på centralmakternas sida (på grund av rysshottet) och i och med denna bok uteslöts tre socialdemokrater ur partiet. Rudolf Kjellén, som redigerade *Aktivistboken*, uttalade sig ofta positivt om kriget – det främsta järnhårda medlet som ”på jorden utföra lidandets uppgift att förbättra människonaturen”. Se Holkers, *Två författares*, s. 9-10

²³⁹ Holkers, *Två författares*, s. 15

filosofer som Fichte, Schopenhauer, Hegel, Nietzsche, där den senare gjort det traditionella preussiska tankegodset acceptabelt i kretsar som annars skulle ha stått i motsättning till detta, till exempel den intellektuella ungdomen. Hos Nietzsche fanns det idéer för många olika synsätt: individualism och övermänniskoideal hamnade i bakgrunden för tankar om livet som en maktkamp och kriget som högsta form av denna kamp.²⁴⁰

På vänsterflanken stod det socialdemokratiska ungdomsförbundet och betraktades som försvarsnihilistiskt²⁴¹ och man manade till storstrejk mot varje försök att dra in Sverige i kriget.²⁴² Vänsterflanken betonade sambandet mellan tysk krigspolitik och en positiv värdering av kriget, som sedan länge utmärkt den tyska maktfilosofin.²⁴³ Det var med vänsterflanken som Lagerkvist sympatiserade och han nämns som medarbetare i en rad vänstersocialistiska tidningar som *Fram*, *Stormklockan*, *Norrskensflamman* och *Brand*, även om han samtidigt publicerade sig i Svenska Dagbladet.²⁴⁴ Det väsentliga var dock att de vänstersocialistiska tidningarna hade karaktären av kamporgan, och om Lagerkvist lät sig uppföras som medarbetare inom dessa kunde detta uppfattas som ett ställningstagande, oberoende vilken typ av bidrag det gällde.²⁴⁵

4.4.3 Futurismen: våldsamt konst

Lagerkvist levde under perioder i Italien, han var där både före år 1922 och efter fascismens maktövertagande år 1926 och hade möjlighet att studera fascismen på plats.²⁴⁶ En viktig kulturell rörelse var futurismen, som tillsammans med syndikalism och anarkism, låg till grund för Mussolinis fascistiska rörelse. Futurismen och dess ledare Marinetti – vars skrift *Le Futurism* tillsammans med Hitlers *Mein Kampf* var en viktig källa till 30-talets våldsideologier²⁴⁷ – hade som mål att skapa en ny konstuppfattning, med vurm för hastighet, ständig rörelse, djärvhet och den såg nationens styrka som betingad av förmågan att utöva våld.²⁴⁸ Kriget var ett idealtillstånd som verkade renande och befriande och Marinetti ansåg att mänskligheten regelbundet borde underkasta sig ”denna hygien och varje århundrade taga en ärorik bloddusch”²⁴⁹.

Lagerkvist tog intryck av futurismen redan under sin Parisvistelse 1913,²⁵⁰ men rörelsen fanns även representerad i Sverige: Stockholms första nattklubb, *Grotta Azurra* på Östermalm, grundades tidigt på tjugotalet av futuristen Arturo Ciacelli. Nattklubben låg i en före detta potatiskällare med svartmålad väggar och ett litet jazzkapell och hade Berlins nattliv som förebild. Det sägs att Lagerkvist i sitt samtidsavsnitt hämtade nattklubbsmiljön just här, där

---

²⁴⁰ Holkers, *Två författares*, s. 14-15

²⁴¹ För en fördjupad innebörd av termen försvarsnihilism, se Arthur Engberg ’Vilken blir den marxistiska formuleringen av socialdemokratins principiella försvarsprogram?’ i *Tiden. Tidskrift för socialistisk kritik och politik* (Utgiven av Sveriges socialdemokratiska arbetarparti) 1915 nr 6 <http://runeberg.org/tiden/1915/0171.html>

²⁴² Holkers, *Två författares*, s. 10

²⁴³ Holkers, *Två författares*, s. 14

²⁴⁴ Mellan 1910 och 1916 var Lagerkvist medarbetare i dessa tidningar. Han publicerade många kampdikter dessa år och var övertygad socialist. Se Schöier, *Pär*, s. 103

²⁴⁵ Holkers, *Två författares*, s. 11

²⁴⁶ Holkers, *Två författares*, s. 26. Lagerkvist befann sig i Italien i flera månader.

²⁴⁷ Holkers, *Två författares*, s. 26

²⁴⁸ Holkers, *Två författares*, s. 18

²⁴⁹ Holkers, *Två författares*, s. 18

²⁵⁰ Schöier, *Pär*, s. 147

han särskilt fäst sig vid en kypare som hade ett blodrött förkläde.²⁵¹ *Grotta Azurra* var under hela 1920- och 30-talet den nattklubb dit författare, konstnärer, skådespelare och andra kulturellt verksamma i första hand sökte sig och som lett till att nattklubben spelat en viss roll i den svenska litteraturen.²⁵² Här diskuterades konstnärskap och regissörer och kritiker halshöggs om vartannat.²⁵³ Och i kritikernas ögon var Lagerkvist i början av 1930-talet en av Sveriges verkligt betydande författare. Han räknades som världskrigsgenerationens förste och kanske störste svenska tolk.²⁵⁴

4.4.4 Myt, bödel och symbol

I och med trettiotalet började Lagerkvist använda mytologiskt och religionshistoriskt stoff i sitt skrivande och gestaltar genom symboler, helt enligt sina riktlinjer i det estetiska manifestet *Ordkonst och Bildkonst*.²⁵⁵ Intresset för myter var stort under 1920- och 30-talet och här fanns föreställningen om ett samtida och framtida förlopp, där en folkgrupp eller hel nation medverkade för att genom våldsamt kamp uppnå ett ”slutgiltigt tillstånd av seger och triumf.”²⁵⁶ Den moderna myten hämtade ofta idealen från det förflutna och för det nazistiska Tyskland låg detta ideal i den germanska forntiden; för det fascistiska Italien i romartiden.²⁵⁷

Lagerkvist gjorde en resa genom Tyskland 1932 och såg den öppna dyrkan av våldet och förstod genast vad som var på väg att hända.²⁵⁸ I hans anteckningsböcker från samma år går det att se den framväxande bödelsgestalten och han uppmanar sig att skriva fränt, giftigt och våldsamt för att uttrycka sig rätt. Det finns också anteckningar innan *Bödeln* som tyder på att ha ska återuppta sitt samhällskritiska skrivande och förtydliga sin position i en engagemangets litteratur.²⁵⁹

Trettiotalets rörelser med nazismen i spetsen bidrog till födelsen av symboliska gestalter i diktningen och det första stora symboliska verket i Sverige denna tid är just *Bödeln*.²⁶⁰ Boken utgör ett nytt skede i Lagerkvists författarskap, där bödeln är den förste i raden av Lagerkvistgestalter av universell bärighet, en gestalt med evigt liv och mytisk, arketyrisk teckning som belyser mänsklighetens existentiella problem. Bödeln är i boken en ren symbolgestalt men svår att precisera vad den symboliserar.²⁶¹

Symbolen är ett subtilt och verkningsfullt uttrycksmedel och bödelsgestalten som sinnebild för tyranner och våld tillhör den politiska stridsskriftens klichéer. Men samtidigt speglade bödelssymbolen en fruktansvärd realitet: omedelbart efter Hitlers maktövertagande fick bödlarna i Tyskland verkställa fler dödsdomar än tidigare och svensk press uppmärksammade

---

²⁵¹ Carl Olov Sommar, *Gunnar Ekelöf* (Bonnier Pocket 1991), s. 124

²⁵² Kristina Lejdström, *Grotta Azurra* (Recito, 2010), s. 16

²⁵³ Lejdström, *Grotta*, s. 52

²⁵⁴ Möller, *Ögonblickets diktare*, s. 124

²⁵⁵ Schöier, *Pär*, s. 346. Han var inspirerad av Nathan Söderbloms *Främmande religionsurkunder* 1908 och Frazers *Den gyllene grenen* 1890.

²⁵⁶ Holkers, *Två författares*, s. 89-90

²⁵⁷ Holkers, *Två författares*, s. 90

²⁵⁸ Bengt Lagerkvist, Pär Lagerkvist och 30-talets ondska, i *Röster i radio TV 1983:9* (Stockholm: Radiotjänst, 1983), s. 12

²⁵⁹ Möller, *Ögonblickets diktare*, s. 122

²⁶⁰ Mjöberg, *Dikt och diktatur*, 1944, s. 146-147

²⁶¹ Karahka, *Pär Lagerkvists aktualisering av historieromangenren*

denna omänskliga rättsskipning och noterade samtidigt att dödsstraffet ofta verkställdes genom halshuggning. Man meddelade också att hängningsstraffet återinförts för politiska förbrytelser.²⁶²

Som lite pojke i Växjö var Lagerkvist med om en händelse som skulle sätta spår: Sveriges siste skarprättare Dahlman passerade med tåg på väg till en avrättning och skolpojkar samlades på stationen för att få se en skymt av denne.²⁶³ I början av tjugotalet läste Lagerkvist en notis i en fransk tidning om en spansk bödel som reste med tåg och medpassagerarna hade en och en lämnat vagnen, därför att ingen ville sitta samman med en bödel. Lagerkvist kunde inte släppa tankarna på detta. Hur var en människa som var så avskydd att ingen ville sitta i samma vagn?²⁶⁴ Det finns en annan bödelssymbol som Lagerkvist var bekant med. I vännen tillika konstnären Nils Dardels målning ”Bödeln eller Svenska balettens triumf” från 1920 halshuggar Dardel symboliskt sin kritiker David Sprengel.²⁶⁵ Svenska baletten i Paris²⁶⁶ hade tidigare samma år föreställningen *Dårhuset* som byggde på pjäsen *Himlens hemlighet* av Lagerkvist, och Dardel stod för scenografin.²⁶⁷ Bödeln går alltså också att se som en symbol för kritikern, den som genom sitt ord dömer en författare eller konstnär till fortsatt liv eller död.

4.5 Motberättelsen

Wolfgang Butt menar att det ligger nära till hands att se delar av Lagerkvists *Bödeln* som en replik på Bööks reportageserie från Tyskland 1933. Butt driver testen att Lagerkvist inte enbart gisslar fascismen i allmänhet utan att hans satir också riktar sig mot tolkningar i det offentliga samtalet i Sverige av händelserna i Tyskland.²⁶⁸ Böök var den litteraturkritiker som halshög Lagerkvists verk *Det eviga leendet* 1920, samma år som Dardel gjorde en symbolisk halshuggning av sin egen kritiker. Går det att tolka bödeln som en symbol för litteraturkritikern Fredrik Böök?

Lagerkvist beskriver själv *Bödeln* som ett aktuellt propagandastycke på så sätt att den bitvis är en frän satir över nazismen, men han säger också att helheten syftar till något mer än detta. Vid bokens dramatisering menade han att man inte ytterligare skulle förstärka det politiska utan låta replikerna komma till sin rätt.²⁶⁹

---

²⁶² Holkers, *Två författares*, s. 88-89

²⁶³ Ingrid Schöier, *Pär Lagerkvist en biografi*, s. 356

²⁶⁴ Ragnhild Fearnley, *Pär Lagerkvist* (Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1950), s. 110-111

²⁶⁵ Grotta Azurra var kritikerns David Sprengels stamställe under 1930-talet och Pär Lagerkvist kände honom.

²⁶⁶ Svenska Baletten i Paris (1920-1925) stod i centrum för det nya som hände inom konsten. Baletterna som ledaren Rolf de Maré och koreografen Jean Börlin presenterade ”illustrerar de viktiga konstriktningarna i vårt sekel: kubismen, dadaismen, surrealismen, konstruktivismen och den afrikanska primitivismen”. Se Dansmuseet <http://www.dansmuseet.se/sv/utställningar/tidigare-utställningar/1995-2/1995-2/> Dardel hade ett förhållande med balettens grundare Rolf de Maré och hade redan under 1910-talet flyttat till Paris för att slippa det intoleranta Sverige, där homosexualitet var olagligt. En som försvarade Dardel var just vännen Pär Lagerkvist, se Erika Josefsson Dardel gjorde livet till teater i GP 2014 05 27 <http://www.gp.se/n%C3%B6je/kultur/dardel-gjorde-livet-till-teater-1.480670>

²⁶⁷ Dardel trakasserades i Sverige för sin bisexualitet och det har tolkats som en bakgrund till målningen, där en dansare sätter yxan i en svensk konstkritiker. Se Sofie Dahlstedt ’Den döende dandyn’ är tillbaka i Malmö Sydsvenskan 20 01 2015 <http://www.sydsvenskan.se/2015-02-20/den-doende-dandyn-ar-tillbaka-i-malmo>

²⁶⁸ Möller, *Från författarsaga*, s. 246 refererar till detta. Se också Butt, *Mobilmachtung*, s. 92

²⁶⁹ Brodow, *Ett författarskap*, s. 150-151

I *Bödeln* speglas medeltidsavsnittet och samtidsavsnittet i varandra och läsaren måste omtolka det förra efter att ha läst det senare. Ser man samtidsavsnittet som Lagerkvist satiriska vittnande om det nazistiska maktövertagandet, vilket är rimligt, kommer frågan om vad medeltidsavsnittet fyller för funktion. *Bödelns* egentliga funktion menar vissa forskare, är att visa hur medeltidens människor var mer civiliserade än samtidens, trots att de förra var präglade av sin tids vidskepelse och fördomar.²⁷⁰ Jag vill pröva att läsa bägge avsnitten i förhållande till Böök.

Böök som vittne förhåller sig på två olika sätt: dels vittnar han om det han ser utifrån ("det här ser jag"); dels vittnar han genom minnet, speglat genom historiska och litterära referenser. Detta inifrån, återspeglade vittne talar till störst del i reportageserien. Det går att se Bööks vittnesbärande funktion som två skilda delar av en och samma person. På samma sätt är *Bödeln* uppbyggd: en del som speglar samtiden och en del som speglar medeltiden, som en litterär historisk referens. Går det att se direkta referenser i medeltidsavsnittet som pekar mot Böök och hans inifrån, återspeglade vittnesbörd, som ligger på det estetiska litterära planet, som symbolism?

4.5.1 Böök och tysk fältgrå

Det är möjligt att läsa hela *Bödeln* som en övergripande idé om våld i rättens respektive våld i krigets tjänst. Böök²⁷¹ växte upp i Kristianstad, en stad som präglades av två institutioner: hovrätten över Skåne och Blekinge samt Vendes artilleriregemente och Böök skriver inför stadens 300-årsjubileum år 1914 i en artikel i Svenska Dagbladet, att "gatorna och stadsplanen äro de snörrätaste och regelbundnaste i hela riket, och hvarken det militära eller det juridiska ordningssinnet skulle kunna finna det allra ringaste att klaga på."²⁷² Lagerkvist hade ju intresserat sig grundligt för bödeln och dennes värv och torde ha vetat att det var här i Bööks stad Kristianstad som Sveriges siste bödel Dahlman med handbila avrättade Yngsjömörderskan Anna Månsdotter 1890. En annan referens till kriget är ordet fältgrå.²⁷³ Holkers menar att *Bödelns* mest renodlade uttryck för våldsmoraliteten i kriget inleds med den fältgrås entré.²⁷⁴ Det går, menar Holkers, att härleda fältgrå till Mowrers bok *Tyskland vrider klockan tillbaka*, en av de tidigaste utländska skildringarna av nazismens förhistoria som fanns i bokhandlarna våren 1933. Omslagsbilden till den svenska upplagan föreställer en fältgrå soldat som vrider visaren på klockan tillbaka till 1914, allt under uppsikt av Hitler och en representant för kapitalet och om Lagerkvist "sett boken i något skyltfönster, bör den ha appellerat till hans fantasi, eftersom han själv upplever tidsatmosfären på samma sätt."²⁷⁵ Brodow tar också upp ordet fältgrå, som han etymologiskt härleder till tyskans feldgrau och används om den "mellangrå färg (med dragning åt grönt) som användes för den tyska fältuniformen under världskriget."²⁷⁶ Min tolkning är att Lagerkvist hänvisar till Bööks fältgrå uniform, den som han bar på Grand hotell, en episod som skildrades i tidningen med rubriken

²⁷⁰ Karahka, *Pär Lagerkvists aktualisering av historieromangenren*

²⁷¹ I *Bödeln* finns flera ord associerade med Bööks tidigare efternamn, Christoffersson (och Kristianstad där han växte upp): dels Kristus (s. 145, 151) men även Kristoffers son i Våla (s. 32) och Kristen, Annas pojke (s. 8)

²⁷² Nordin, *Fredrik*, s. 16

²⁷³ *Bödeln*, s. 100-101

²⁷⁴ Holkers, *Två författares*, s. 105

²⁷⁵ Holkers, *Två författares*, s. 108

²⁷⁶ Brodow, *Ett författarskap*, s. 170

”Krigarlif i Lund”. Om denna tolkning anses för vag, hänvisar jag istället till Svenska Akademiens ordbok, där ordet fältgrå refererar till Böök och dennes bok *Resa i Frankrike 1916*, vari tysk fältgrå står.

4.5.2 Galg-Lasse

Både Böök och Lagerkvist intresserade sig för myterna.²⁷⁷ Galg-Lasse i slutet av medeltidsavsnittet bär enligt Holkers drag av Hitler såsom Lagerkvist kan ha uppfattat denne: ”den vanvettiga blicken var sprängd och rösten hade förlorat allt mänskligt uttryck.”²⁷⁸ I skildringen av Hitler som den okände soldaten tar Böök upp det mytiska hos denne, att han inte är en död, utan en levande och att Adolf Hitler inte bara är en person utan också en mytisk gestalt, en historisk symbol.²⁷⁹ Det går att tolka Hitler som en Lazaros, uppstigen från de döda. Lasse i Galg-Lasse som Lazaros skulle kunna anspela på detta. Med ”galge” menas avrättning genom hängning. Direkt efter maktövertagandet fick Tysklands bödlar mer att göra och dödstraffen verkställdes ofta genom halshuggning. Pressen meddelade även att hängningsstraffet återinförts för politiska förbrytelser.²⁸⁰ Galg-Lasse kan mycket väl syfta på Hitler. Dessutom använder sig Böök av Hitlers *Mein Kampf* på otaliga ställen i sin reportageserie, och som jag påpekat är det ibland svårt att sätta gränsen mellan Hitlers röst och Bööks.²⁸¹

4.5.3 Alrunan

I medeltidens magi förekommer också den alruna, eller mandragora (på hebreiska dudaim, kärleksäpplen), som Galg-Lasse har tagit i besittning. Roten, som liknande en människa, var enligt myten giftig och farlig att gräva upp; den sades växa under galgen i säden efter en ung hängd man och kunde ge ägaren ond makt. Frukterna däremot väckte kärlek.²⁸² Alrunan betecknade från början en kvinna, sierska, invigd i högre makters hemligheter.²⁸³ I ölets historia finns alrunan jämte andra växter med ruseffekt upptagen,²⁸⁴ och i *Bödeln* talas det om tjuvafinger i ölet eller annan styrka i det: ” – Det här har faen själv bryggt, det känns på smaken!”²⁸⁵

Hanns Heinz Ewers skrev *Die Alraune* 1911 (i svensk översättning 1932),²⁸⁶ och han skrev också hjälteromanen om nazitysklands nationalhelgon och martyr Horst Wessel år 1932/33,²⁸⁷ det vill säga samma Horst Wessel som Böök talar om som en nationell symbol och själva

²⁷⁷ Bööks visar på förtrohet med den mytiska gestaltningen, bland annat i referensen till Carl Spitteler som var mästare i mytdiktning.

²⁷⁸ Holkers, *Två författares*, s. 109

²⁷⁹ Böök, *Hitlers*, s. 45

²⁸⁰ Holkers, *Två författares*, s. 88-89

²⁸¹ Böök, *Hitlers*, s. 45-47, 66. Ibland är det svårt att dra en språklig gräns var Böök slutar tala och Hitler tar vid i texten.

²⁸² Viktor Rydberg, *Medeltidens magi* (Stockholm: Bonniers, 1902), s. 128. Vore intressant att tolka Lagerkvists *Dvärgen* som en sådan halvmänniska.

²⁸³ Alruna SAOB. Här skulle bödelns älskade i samtidsavsnittet möjligtvis kunna få sin förklaring, i alrunans dubbla betydelse av ont och gott.

²⁸⁴ Ölets historia del 1 Galatea Akademien <http://www.galatea.se/inspiration/olets-historia-del-1/>

²⁸⁵ *Bödeln*, s. 52

²⁸⁶ ”Denna förvirrad romantiska, grovt sensuella roman, som nu är omkring tjugo år gammal, borde ha förblivit oöversatt.” (i anmälan av ny litteratur 1933 i *Biblioteksbladet* <http://runeberg.org/biblblad/1933/0190.html>).

²⁸⁷ Hanns Heinz Ewers, *Horst Wessel: ein deutsches Schicksal* (Stuttgart: Cotta, 1933). I slutordet talar Ewers om Hitler och Mussolini och gatans kamp, blodets väg.

sinnebilden för den tyska ungdomens frihetssträvan. En bättre martyr kunde den nya tron inte önskat sig, menade Böök. För Böök var inte alrunan obekant. Det var Böök som i sina diktarpporträtt år 1910 återuppväckte Johan Runius, vilken ju varit bortglömd några hundra år efter sin storberömmelse med boken *Dudaim* (eller Alrunan).²⁸⁸

4.5.4 Skoflickare och fåglakreatur

De litterära citat Böök använder sig av har som visats tidigare förmodligen den funktionen att förankra de tyska ledarna och nationella symbolerna i läsarens nationella eller kulturella minne. Böök gör bland annat paralleller mellan Hitler och Rydberg, mellan Hindenburg och Stagnelius och Tegnér. Även Heidenstam citeras när det handlar om tyskt väsen. Böök visar också genom ett citat av Schiller på Hitlers och Tysklands historiskt litterära parallell, där verkligheten kan ses som en del av kulturhistorien och samtida skeenden ses som historiska avspeglningar. I *Bödeln* går det att finna kritik mot detta verklighetsfrånvända synsätt om vi ser till vissa markörer i boken som kan peka mot Böök.

Bööks far var skomakarmästare och modern nåtlerska; för skomakarverkstan innebar beställningar från regementet en hel del för omsättningen.²⁸⁹ Bööks fru Tora var också hon av skomakarsläkt. Det finns flera markörer till skomakaryrket i medeltidsavsnittet, en av gästerna heter Skinnar-Jockum.²⁹⁰ En skinnare flådde djur och sysslade med skinnhantering. Skoflickargubben som uppmärksammar de övriga gästerna på värdshuset om att Galg-Lasse har alrunan,²⁹¹ är en person som till yrket lagar skor, men skoflickare har också en annan betydelse, det är en nedsättande benämning på ”litterär verksamhet bestående i ändrande l. bearbetande o. d.”²⁹² Ett annat ord som skulle kunna peka mot Böök och skomakeriet är det stilistiskt och etymologiskt svårplacerade fåglakreatur i meningen ”Det är inte bara svinen och himlens fåglakreatur som lever av as, det gör vi med!”²⁹³ Själva andemeningen här är väl att en skomakarmästare ”lever av as” i bemärkelsen förtjänar sitt uppehälle genom djurskinn. Vad gäller fåglakreatur gör Brodow ett försök till förklaring med Bibelns hjälp,²⁹⁴ medan min tolkning istället går till Bööks litterära verksamhet och de berömda seminarier i litteraturvetenskaplig analys som han höll år 1912 och som bland annat behandlade flyttfågelsmotivet hos Tegnér, Stagnelius med flera. Seminarierna resulterade i boken *Svenska studier*, där den första studien är ”Flyttfåglarna” och den andra ”Kreaturens suckan”.²⁹⁵ Jag tolkar det som att Lagerkvist ironiserar över Bööks studier, fåglakreatur, och att han lever av att syssla med ”döda” författare, som Tegnér, Stagnelius.

Somliga menar att Böök kom att förlora fotfästet genom sina uttalanden om Hitlers Tyskland, eftersom där finns tecken på en bristande verklighetsförståelse. Livet blir hos Böök en imitation av dikten, där den ”litterära symboliken är överlägsen den konkreta sinnevärlden

²⁸⁸ Se Fredrik Böök i Svenskt Biografiskt Lexikon <https://sok.riksarkivet.se/sbl/start.aspx>

²⁸⁹ Nordin, *Fredrik*, s. 20

²⁹⁰ *Bödeln*, s. 55

²⁹¹ *Bödeln*, s. 6, 73

²⁹² Se skoflickare i Svenska Akademiens Ordbok SAOB

²⁹³ *Bödeln*, s. 12

²⁹⁴ Brodow, *Ett författarskap*, s. 165

²⁹⁵ För Svenska studier, se Nordin, *Fredrik*, s. 126-127

och där den litterära typen blir ett mänskligt ideal.”²⁹⁶ Om vi läser Lagerkvists *Bödeln* (eller delar i den åtminstone) som en replik på Bööks reportage går det att se kritiken riktad mot dennes ögonvittnesskildring; att ”verkligheten” byggs av litterära referenser. Min tolkning är att Lagerkvist var medveten om dessa tendenser hos Böök och att Lagerkvist kritiserar denne i satirens och symbolismens form, med tydliga markörer som refererar till Böök. Givetvis går det att se Lagerkvists användande av markörerna som ett mer eller mindre medvetet grepp; för egen del är jag benägen att tro på det förra.²⁹⁷ Lagerkvist visste sedan länge hur Böök reagerade på kritik mot sin egen person eller mot de författare han satte högt.²⁹⁸ Den själv censur Lagerkvist lade över sitt litterära uttryck redan med *Ordkonst och Bildkonst* (där han raderade sin beska kritik mot Böök) är omformulerad och subtil, men kritiken finns där.

4.5.5 Krig och rätt

Den motberättelse som *Bödeln* kan sägas utgöra till Bööks reportageserie, innefattar i min läsning vittnesaspekter som utgörs av både historiska och litterära referenser. *Bödeln* utgör två avgränsade delar, där glappet mellan medeltid och samtid kan tolkas som en uttraderad historia eller glömska. I medeltidsavsnittet finns inga hänvisningar till krig men till ett rättsarsamhälle där landskapslagarna börjar utgöra ett samhällsfundament. Lagerkvist skrev ju också om vikten av att återgå till de så kallade primitiva verken, i vilka han inkluderade Magnus Erikssons landslag. Jag har själv pekat på Kristoffers landslag där dödsstraff för dråp skrevs in 1442. I samtidsavsnittet däremot är våldsmoraliteten härskande och i glappet mellan bokens medeltid och samtid ryms flera hundra år av krigshändelser, våldsmakt, förföljelser och även 1800-talets nationella rörelser som så att säga verkar i det fördolda.

I *Bödelns* medeltidsavsnitt finns ingen nationell folkidentitet i Bööks tappning, och kanske är detta också Lagerkvists mening med sin beskrivning. Att folkgemenskapen bygger på en mytisk tanke om folkens utveckling med sin grund i socialdarwinismen. Darwin och utvecklingsläran tar död på gud som skapare och rättesnöre, människan bidar sin egen tid. Lagarna anpassar sig och det tyska folket i Bööks tankegång finner sin egen form av frihet, vilket även skedde, genom det exkluderande Blut und Boden. Lagerkvist använder sig av minnet, precis som Böök i sina referenser, men placerar minnet i medeltiden, före nationalismen och visar på det mytiska i hela tillvaron: hur verkligheten skapas av människornas relation till sig själva och vad de ser och hör. Här går det också att referera till Bööks vittnesmål om Goebbels vid bokbålet, där han siade om tysken som karaktärsmänniska och inte bokmänniska.

4.6 *Bödeln*: efterspel

Enligt Wolfgang Butt kunde också satiren i *Bödeln* rikta sig mot tolkningar i det offentliga samtalet i Sverige av vad som hände i Europa och Tyskland. Samtidigt som *Bödeln* kom ut i november 1933 sattes det igång en intensiv propaganda mot Lagerkvists kandidatur till

---

²⁹⁶ Fredrik Böök i Litteraturbanken <http://litteraturbanken.se/#!/forfattare/BookF>

²⁹⁷ Här skulle det vara intressant att jämföra kritiken mot Fredrik Bööks litteratursyn som den framkommer i Karin Boyes *Astarte* (1931), vilken Gunilla Domellöf i sin avhandling från 1986 läser som satir på Bööks roman *Sommarleken* (1927).

²⁹⁸ Läs gärna Bööks öppna brev till författaren Henrik Rissler. Rissler var en karaktär i Hjalmar Söderbergs roman *Den allvarsamma leken*, som i några rader diskuterar en viss docent Lööök. Litteraturbanken, <http://litteraturbanken.se/#!/forfattare/BookF/titlar/EssayerOchKritiker/sida/243/faksimil>

Frödingpriset, till vilket han för många var självskriven, i sin egenskap av Sveriges ledande moderna diktare. I landsortspressen förekom en cirkulärartikel som varnade studenterna för att rösta på Lagerkvist, då han hade uppträtt som ”straffpredikant i en aktuell fråga”.²⁹⁹ Studentkårens bibliotek i Stockholm vägrade köpa in boken och den blev inte recenserad i kårens tidning.³⁰⁰ Butt hänvisar till detta och menar att exemplet tydligt visar att pronazistiska stämningar i Sverige var en av orsakerna till Lagerkvists antinazistiska ställningstagande.³⁰¹

Gösta Attorps, en av böcklingarna, recenserade *Bödeln* i Svenska Dagbladet och han efterlyste måtta och rättvisa i Lagerkvists återgivning av våldsmentaliteten i Tyskland; den tyska revolutionen var, i jämförelse med revolutioner i de flesta andra länder, som ”ett lugnt och fridfullt sammanträde: folkskarorna ha inte ropat: leve mördarna.”³⁰² Efter att ha jämfört Attorps recension av *Bödeln* med ett radiotal av Hitler som denne höll vid Tysklands utträde ur Nationernas förbund i oktober 1933, menar Holkers att Attorps använt sig av Hitler som källa.³⁰³ Bök själv vittnade i sitt reportage om den tyska nationella revolutionen som världens bäst disciplinerade, och kanske sammanföll Attorps mening om revolutionen med dennes (protyska) syn på saken.

Bödeln mötte också annat motstånd i Sverige. När dramatiseringen av romanen, med Gösta Ekman (den äldre) i huvudrollen, hade premiär på Vasateatern i Stockholm i december 1934, blev den utvislad av svenska ungnazister.³⁰⁴ Pjäsen blev ett publikfiasko och fick lägga ner i januari 1935, efter några få föreställningar. I Nationalsocialisten³⁰⁵ gladdes man över att aktionen som det nationalsocialistiska partiet i Sverige igångsatt mot det perversa teaterstycket *Bödeln* på Vasan ”haft så god verkan, att man nu måst lägga ner pjäsen”³⁰⁶ eftersom föreställningen spelade för i princip tom salong.

Lagerkvist fortsatte under trettioalet med sin antinazistiska bokproduktion och kom under andra världskriget i motsättning till den svenska officiella hållningen gentemot Tyskland. Under hösten 1939 genomförde svenska staten en tysthetskampanj: *Allvarstider kräver samhällsanda, vaksamhet, tystnad*. Kampanjen fördes för att påminna befolkningen om att det var viktigt att hålla tyst om sådant som ”skulle kunna vara till skada för det neutrala Sverige.”³⁰⁷ Samtidigt som den svenska linjen innebar neutralitet, officiellt sett, så skedde detta i nazitysklands skugga och man vågade sällan öppet ta strid för demokrati och människovärde; den statliga propagandan (Statens Informationsstyrelse, SIS) bortdefinierade

---

²⁹⁹ Örjan Lindberger Pär Lagerkvists bön på Akropolis, i Gunnar Tideström (red.) *Synpunkter på Pär Lagerkvist* (Stockholm: Aldus/Bonniers, 1966), s. 192

³⁰⁰ Lindberger, *Pär*, s. 192

³⁰¹ Butt, *Mobilmachtung*, s. 92-93

³⁰² Gösta Attorps med recensionen 'Pär Lagerkvists nya bok' i Svenska Dagbladet 12/11 1933 citerad i Holkers, *Två författares*, s. 104

³⁰³ Holkers, *Två författares*, s. 104

³⁰⁴ Bengt Lagerkvist, Pär Lagerkvist och 30-talets ondska i *Röster i radio* 1983: 9, s. 12

³⁰⁵ Torde vara Den svenske nationalsocialisten. Huvudorgan för Nationalsocialistiska Arbetarepartiet (Lindholm Sven Olov, utgivare)

³⁰⁶ I dossiern i UD:s arkiv finns ett klipp från tidningen Nationalsocialisten, se Ulla Britta Lagerroth, *Regi i möte med drama och samhälle. Per Lindberg tolkar Pär Lagerkvist* (Stockholm: Rabén & Sjögren, 1978), s. 318

³⁰⁷ Beredskapsmuseet <http://www.beredskapsmuseet.com/en-svensk-tiger/>

också begreppet demokrati och talade istället om Den svenska folkfriheten, Den urgamla bondefriheten och Nordisk frihet.³⁰⁸

Regeringens attityd blev under kriget ytterst kritisk till Lagerkvist och bland annat försökte samlingsregeringens ecklesiastikminister förhindra att Göteborgs Högskola utsåg Lagerkvist till hedersdoktor.³⁰⁹ Under andra världskriget antogs också en paragraf i tryckfrihetsförordningen som gjorde det straffbart att yttra sig kritiskt om andra länder. Texter som stred mot paragrafen kunde dras in och bland annat förbjöds tidningsartiklar som kunde skada det neutrala Sveriges relation med Tyskland.³¹⁰

5 Sammanfattande diskussion

I denna uppsats har jag utifrån litteraturens *vittnesbärande funktion* beskrivit Fredrik Bööks och Pär Lagerkvists respektive framställningar av maktövertagandet i Tyskland 1933 med avseende på *vad* som berättas, *hur* det berättas samt i vilken mening Lagerkvist roman *Bödeln* får karaktär av en politisk och estetisk *motberättelse* med en transformativ funktion i demokratisk riktning.

När det gäller Böök vittnar denne i sin reportageserie dels i ett återspeglade av yttervärldens händelser (han ser folket på gatan) men framför allt speglas hans vittnesbörd genom minnet, det Böök ser filtreras i ett vetande som uppväcker vissa preferenser, vilka därefter fyller hans framställning med såväl historiska som litterära referenser. Men detta gäller bara om jag betraktar Böök som ett tillförlitligt vittne, det vill säga att han skriver sina intryck sanningsenligt med vad han ser och inte har en bakomliggande idé (dold agenda) som han vill framföra och ge mening åt. Böök vittnar också genom olika röstlägen, vilka förstärker meningen och han växlar mellan känslomässig och faktaupplysande ton, beroende av sammanhang.

Jag uppfattar att reportageserien följer ett uttänkt manus och att Böök har ett bakomliggande syfte med sin framställning. Därmed är det mer korrekt att beskriva reportageseriens vittnesbärande funktion som opinionsbildande än ställföreträdande vittne. Med de uppgifter om Böök som kronvittne i Hitlers Tyskland blir konsekvensen för vittnesutsagorna att de framstår som otillförlitliga. Som opinionsbildande rör de sig farligt nära propagandans mening och form. Böök använder sig av Hitlers *Mein Kampf* i sina historiska och litterära referenser och han gör det öppet deklarerande; ibland är det svårt att skilja vad som är Bööks respektive Hitlers röst i meningarna. Med tanke på den lugnande verkan reportagen, på Hitlers inrådan, skulle åstadkomma – såväl inom som utom Tyskland – är sammanblandningen av deras röster och mening om nationalsocialismen förklarlig.

Lagerkvists *Bödeln* som vittnesbärande funktion visar sig framför allt i framställningen av nazismens och fascismens föreställningsvärld där Lagerkvist använder såväl autentiska som

---

³⁰⁸ Jan Linder & Lennart Lundberg, *Hitlers vasaller och Sverige. Göring, Himmler och Ribbentrop* (Stockholm: CKM, 2001), s. 16

³⁰⁹ Holkers, *Två författares*, s. 267 not 3

³¹⁰ § 3:9 i tryckfrihetsförordningen antogs år 1941. Se Riksarkivet, Censur i Sverige <https://riksarkivet.se/censur-i-sverige>

något skruvade utsagor ur de totalitära rörelsernas egen propaganda. Mycket i *Bödels* samtidsavsnitt är i själva verket direkta speglingar av vad som sades och ger en bild av nazismens väsen som på många punkter verifierats av den historiska utvecklingen. Lagerkvist gjorde en resa genom Tyskland året före maktövertagandet och insåg vad som var på väg att ske. Hitler som den store ledaren, nationalsocialismens öppna dyrkan av våldet, tron på kriget som en renande kraft – diktaturen fanns där redan som ett hot och impulserna till *Bödeln* var givna. Lagerkvist framförde sitt samhällskritiska budskap i satirens form. *Bödeln* vittnar om att det i Sverige på ett tidigt stadium fanns kunskap om vad som skedde i Tyskland och ger mening åt (som röst, språkrör) och målar i grälla färger det våld och dödliga hot nazismen innebar för såväl demokrati som mänsklighet. I den meningen får *Bödeln* karaktären av en såväl politisk som estetisk motberättelse, med en transformativ funktion i demokratisk riktning.

Lagerkvist vittnar i *Bödeln* även om en symbolisk form av våld som subtil maktutövning. I min läsning av bödeln som symbol ryms litteraturkritiken och kritikerns funktion som dömande makt. Böök hade en mycket betydelsefull ställning som litteraturkritiker och han hade makten att fria eller fälla en författare och dennes verk. Redan år 1914 utövade Lagerkvist själv censur då han i sin estetiska stridsskrift *Ordkonst och Bildkonst* tog bort ett stycke kritik av Böök för inte få negativ eller fällande kritik av denne i recensionen. Några år senare avfärdade Böök Lagerkvists roman *Det eviga leendet* för dess obegriplighet. Med sin position som den goda smakens domare påverkade Böök förmodligen Lagerkvists möjligheter att verka för och i det fria ordets tjänst. När de unga författarna under tjugotalet inledde sitt uppror mot Bööks ställning som litteraturkritiker, hänvisades bland annat till behandlingen av Lagerkvist: att en originell och stark röst hade underkänts av Böök.

I *Bödeln* går det att se, vill jag hävda, vittnesbörd om den censur och våldsmentalitet som det diktatoriska Tyskland uppvisade, men också hur denna våldsmentalitet i form av subtil maktutövning var närvarande för författaren Lagerkvist. Genom symboler och markörer i såväl samtids- som medeltidsavsnitt, vittnar Lagerkvists text om olika typer av våldsmakt. Den vittnesbärande funktionen i *Bödeln* är både ställföreträdande och opinionsbildande och får även här en karaktär av en politisk och estetisk motberättelse med transformativ funktion i demokratisk riktning. Precis som i fallet med Bööks litterära vittnesbärande funktion, ligger det ett ansvar på läsaren att söka uttolka den underliggande betydelsen av både enskilda utsagor och ”andemeningen” som sådan.

I *Bödels* framställning av nazismens och fascismens föreställningsvärld använder Lagerkvist utsagor ur fascismens och nazismens egen propaganda. Wolfgang Butt driver tesen att Lagerkvist inte bara gisslar fascismen i allmänhet utan att satiren också riktar sig mot tolkningar av händelserna i Tyskland i det offentliga samtalet i Sverige. Svenskt trettiotal var mångtydigt inte minst politiskt sett och Bööks reportageserie i Svenska Dagbladet torde ha gett upphov till diskussioner i skilda politiska läger. Även om reportageserien inte angavs som tidningens egen åsikt sanktionerades den inledningsvis av redaktionen som ett både opartiskt och besinningsfullt omdöme av en skribent utan förutfattade meningar. Bengt Landgrens punktundersökning om bedömningen av maktövertagandet i svensk press visar på Svenska Dagbladets avvaktande neutralitetslinje och kravet på svensk tystnad i den tyska frågan.

Också statsministerns kritik av Hitler kritiserades då det stred mot god sed, när en regeringschef faller sådana omdömen om ett annat lands regering. Det är svårt att inte uppfatta Svenska Dagbladets hållning i den tyska frågan som opinionsbildande. Det arbete för en organiserad censur och propaganda som pågick i vår tidiga demokrati hade uppenbara förespråkare och kanske riktade sig satiren i *Bödeln* också mot detta offentliga samtal.

Böoks reportageserie och Lagerkvists *Bödeln* vittnar om att vi i Sverige på ett mycket tidigt stadium hade vetskap om vad som hände i Hitlers Tyskland; som våldsmoraliteten, militarismen, koncentrationslägren, rasmyten och förföljelsen av olikänkade. Bägge visar en bild av nazismens väsen som på många punkter verifierats av den historiska utvecklingen. Böök intygade med sina vittnesskildringar om Hitlertysklands fredliga och människovänliga avsikter. Frågan är hur historieskrivningen skulle sett ut utan Hitlers övertygande vittnen som ”med egna ögon” kunde beskriva lugnet och ordningen och därmed avstyra en möjlig intervention, den som Hitler ville undvika genom att lägga dimridåer över koncentrationsläger och förhindra våldsskildringar.

Det kulturella minnet varierar mellan olika grupper och skiljer sig innehållsmässigt sett mellan olika kulturer och tider. När Hitler tog makten i Tyskland 1933, och enfalden härskade, fanns det människor i vår demokrati som ville kväsa kritiken mot diktatorn. Böök arbetade för den saken – han ville ju inte att det Tyskland han kände sig som medborgare i skulle gå under – och hans reportage publicerades i Svenska Dagbladet; för en läsare idag framstår skildringen av Hitlers Tyskland absurd men förklarlig med de uppgifter vi idag har om Böök som Hitlers kronvittne. Frågan är hur reportagen uppfattades av läsarna år 1933. Att Lagerkvist med sin uttalat antinazistiska hållning stötte på patrull, bokstavligt talat, vet vi också; sympatisörer till nationalsocialismen såg till att han inte fick Frödingpriset på grund av *Bödeln* och när *Bödeln* gick upp som pjäs stoppades den av ungnazister. Även på regeringsnivå var man senare kritisk till Lagerkvists fortsatta antinazistiska litterära engagemang. Det måste ha funnits många olika åsikter i Sverige om den tyska frågan; i litteraturen kom det flera starka röster efter Lagerkvist och *Bödeln*. Men gemene man – vad tänkte de?

Demokrati och mänskliga rättigheter är varandras förutsättningar. När författare med en samhällskritisk ambition idag tvingas till självcensur och i värsta fall tystnad, kan en väsentlig mening för ett fortsatt levande samtal, som präglas av mångfald, gå förlorad. I uppsatsens inledning ställdes frågan om man som författare och kulturmänniska har förlorat sin ansvarskänsla om man inte med diktens vapen kämpar med i striden för frihet och rätt. Det är både enkelt och komplicerat att ge den frågan svar. I princip borde ansvarskänslan gälla alla människor som vill fortsätta att arbeta för ett demokratiskt samhälle, oavsett yrkesutövning. Den tydliga hotbild som finns mot kulturarbetare idag, och det våld som riktas mot det fria ordet måste vi, anser jag, sätta i ett historiskt sammanhang för att kunna förklara. Jag tror inte att det räcker med justeringar i våra lagar för att råda bot på det uppenbara i problemet; vi måste försöka förstå hur våldsmakt verkar för att kunna arbeta för en förändring.

5.1 Utblick eller tankar om vidare forskning

Vårt svenska folkhem – själva ordet väcker mångtydiga associationer och känslor – byggdes i utkanten av det europeiska slagfältet. Föreställningen om en svensk nationell gemenskap kunde skapas genom språk, symboler, minnen och myter. Vad för slags historia och kulturella minnen är det som fortlever och vilka minnen har (mer eller mindre medvetet) fallit i glömska?

Den fria åsiktsbildningen är en hörnsten i demokratin och det fria ordet kan orsaka skada genom att exempelvis röja uppgifter som medför negativa konsekvenser för enskilda människor eller för samhället i stort. Detta fick ett verkligt uttryck i den tysthetskampanj som inleddes 1939 i och med andra världskriget och som numera brukar refereras till som *En svensk tiger*. Arbetet med denna statliga organisation för propaganda och censur, Informationsstyrelsen, påbörjades som vi sett i mitten av tjugotalet, där staben under (första) världskriget samlat in material om de krigförande nationernas censur- och propagandaorganisationer. Den person som utarbetade förslaget för organisationen, kapten Reuterswärd³¹¹, var bland annat vd i Tidningarnas Telegrambyrå (1922 till 1946), vd i Svensk Radiotjänst (1924 till 1935), ledamot av Pressnämnden från 1941 och ledamot i Statens Informationsstyrelse från 1940. Kapten Reuterswärds insatser när det gäller censur och propaganda får väl sägas vara påtagliga för utformningen av yttrandefrihetens villkor i det svenska folkhemmet. Häri ser jag att det ligger ett viktigt arbete för fortsatta studier; att undersöka bakgrunden till den kamp- och våldsretorik som präglar mycket av vårt språkbruk idag, inte minst inom media. Finns det alternativa språkbruk till kanon, som glömts bort eller utkonkurrerats? Här tänker jag också på Fredrik Bööks påverkan av språket genom sina reportage under första världskriget, publicerade i Svenska Dagbladet samt hans position som litteraturkritiker, där han både friade och fällde författare på grund av deras konstnärliga uttryck. Och vad har de så kallade bööklingarna haft för möjlighet till maktutövning när det handlar om att censurera eller propagera för vilka författarröster och konstnärliga uttryck som byggt vår svenska kanon?³¹²

När det gäller Pär Lagerkvist skulle det vara intressant att undersöka det motstånd hans fortsatta antinazistiska litterära engagemang mötte efter *Bödeln*. Finns det fler händelser av yttre motstånd – det vill säga där hans verk stötte på patrull – än den där ecklesiastikministern försökte stoppa utnämningen av Lagerkvist till hedersdoktor? Med litteraturens vittnesbärande funktion skulle det vara spännande att tolka Lagerkvists beredskapsdiktning i skenet av våldsmakt och kanske även här skönja motberättelser. Dessutom skulle det vara intressant att söka vidare i Lagerkvists övriga produktion och se om det finns möjliga ingångar till kritik av litteraturkritiken: och går det att se fler paralleller till detta i den svenska litteraturen under tjugo- och trettioalet? Karin Boyes *Astarte* (1931) går som tidigare noterat att läsa som kritik mot Bööks litteratursyn och som en satir på hans roman *Sommarleken* (1927). Var satiren den möjlighet i litterärt skapande med vars hjälp författare kunde ”överleva” litteraturkritikerns blick/censur och med självakning utöva självcensur? Var det litterära klimatet så hårt under denna tid och var kritikerns dom över verket ett yttrande på liv och död? Det som skaver i mig

---

³¹¹ Se not 17 och 156 i uppsatsen.

³¹² Anders Dymling efterträdde Gustaf Reuterswärd som vd för Svensk Radiotjänst 1936.

är Fredrik Bööks ord vid midnattsbålet... *till de på bål brända skriftställarna*. Vad för slags scenario utspelades egentligen framför hans ögon den där vårkvällen i maj 1933?

6 Litteraturlista

- Ahlenius, Holger. *Från sekelskifte till fyrtiotal. Svensk dikt och debatt 1893-1943*. Stockholm: Prisma, 1964
- Assmann, Aleida. Minne som nyckelbegrepp inom kulturvetenskaperna. I: Redin, Johan & Ruin, Hans (red.), *Mellan minne och glömska. Studier i det kulturella minnets förvandlingar*. Göteborg: Daidalos, 2016
- Assmann, Jan. Kollektivt minne och kulturell identitet. I: Redin, Johan & Ruin, Hans (red.), *Mellan minne och glömska. Studier i det kulturella minnets förvandlingar*. Göteborg: Daidalos, 2016
- Barck, P. O. *Dikt och förkunnelse*. Stockholm: Natur och Kultur, 1936
- Beredskapsmuseet, En svensk tiger <http://www.beredskapsmuseet.com/en-svensk-tiger> (hämtad 20160912)
- Biblioteksbladet. Anmälan av ny litteratur 1933 <http://runeberg.org/biblblad/1933/0190.html>. (hämtad 2016 10 01)
- Brodow, Bengt. *Ett författarskap speglat i språket: Struktur och stil i Pär Lagerkvists prosa*. Malmö: Gleerups, 2003
- Butt, Wolfgang. *Mobilmachtung des Elfenbeinsturms. Reaktionen auf den Faschismus in der schwedischen literatur 1933-1939*. Neumünster: Karl Wachholtz, 1977
- Böök, Fredrik. Essayer och kritiker 1913. I: *Litteraturbanken* <http://litteraturbanken.se/#!/forfattare/BookF/titlar/EssayerOchKritiker/sida/243/faksimil>
- Böök, Fredrik. *Hitlers Tyskland maj 1933*. Stockholm: Norstedts, 1933
- Dahlstedt, Sofie. Den döende dandyn är tillbaka i Malmö. I: *Sydsvenskan* 2015 01 20 <http://www.sydsvenskan.se/2015-02-20/den-doende-dandyn-ar-tillbaka-i-malmo> (hämtad 2016 11 12)
- Dansmuseet. Tidigare utställningar 1995 <http://www.dansmuseet.se/sv/utställningar/tidigare-utställningar/1995-2/1995-2/>
- Engberg, Arthur. Vilken blir den marxistiska formuleringen av socialdemokratins principiella försvarsprogram? I: *Tiden. Tidskrift för socialistisk kritik och politik* (Utgiven av Sveriges socialdemokratiska arbetarparti) nr 6 1915 <http://runeberg.org/tiden/1915/0171.html>
- Galatea Akademien. *Ölets historia del 1* <http://www.galatea.se/inspiration/olets-historia-del-1/> (hämtad 2016 12 17)
- Ewers, Hanns Heinz. *Horst Wessel: ein deutsches Schicksal*. Stuttgart: Cotta, 1933
- Fearnley, Ragnhild. *Pär Lagerkvist*. Oslo: Gyldendal, 1950

- Fehrman, Carl. Understreckare i Svenska Dagbladet den 24 oktober 1960
<http://www.svd.se/svenska-dagbladets-historia/om/ur-arkivet-understreckare-fran-1900-talet> (hämtad 2016 12 31)
- Ferneborg, Daniel. SIS och Info Ops – varför finns det vissa likheter? Självständigt arbete i krigsvetenskap vid Yrkesofficersprogrammet år 2009 <http://www.diva-portal.se/smash/get/diva2:236108/FULLTEXT01.pdf> (hämtad 2016 10 20)
- Hedenqvist, Pehr. *Ett rackarns liv. Bödlar, skarprättare, mästermän och rackare i Stockholm 1590-1920*. D-uppsats i historia, Stockholms universitet 2004
<http://www.hedenqvist.com/bodel.html> (hämtad 2016 10 10)
- Hirsch, Marianne & Spitzer, Leo. Vittnet i arkivet: Förintelsestudier/Minnesstudier. I: Redin, Johan & Ruin, Hans (red.), *Mellan minne och glömska. Studier i det kulturella minnets förvandlingar*. Göteborg: Daidalos, 2016
- Hobsbawm, Erik J. *Nationer och nationalism*. Stockholm: Ordfront, 1994
- Holkers, Per-Anders. *Två författares reaktioner inför nazismen. En studie i Pär Lagerkvists och Eyvind Johnsons författarskap*. Licentiatavhandling Litteraturhistoria, Stockholms universitet, 1965
- Jaensson, Knut. *Fredrik Böök som litteraturkritiker. Studentföreningen Verdandis småskrifter, Nr 416*. Stockholm: Föreningen Verdandi, 1939
- Johansson, Kenneth. Makt, våld och besinning. I: Österberg, Eva & Lindstedt Cronberg, Marie (red.). *Våldets mening. Makt, minne, myt*. Lund: Nordic Academic Press, 2004
- Jonasson, Stig. *Nazismen i dokument*. Stockholm: Prisma, 1965
- Josefsson, Erika. Dardel gjorde livet till teater. I: Göteborgsposten 2014 05 27
<http://www.gp.se/n%C3%B6je/kultur/dardel-gjorde-livet-till-teater-1.480670> (hämtad 2016 11 12)
- Karlsson, Ingela. Dachau, nazisternas första koncentrationsläger. *Forum för levande historia*
<http://www.levandehistoria.se/fakta-om-forintelsen/forintelsen/koncentrationslager/dachau-nazisternas-forsta-koncentrationslager> (hämtad 2016 11 15)
- Karahka, Urpu-Liisa. Pär Lagerkvists aktualisering av historieromangenren: En studie i ”Bödeln” och ”Dvärgen”. I: *Kompendium Svensk litteratur under mellankrigstiden, Institutionen för litteraturvetenskap och historia* (Kurslitteratur för kandidatkursen 2013)
- Kulturanalys Rapport 2016:3. *Hotad kultur. En undersökning om hot, trakasserier och våld mot konstnärer och författare i Sverige*. Myndigheten för kulturanalys (tillgänglig via: <http://www.kulturanalys.se/wp-content/uploads/2016/04/Hotad-kultur.pdf>)
- Kulturanalys Rapport 2016:4. *Vårdar eller väktare? Uppdragsgivare om hot och våld mot konstnärer och författare*. Myndigheten för kulturanalys (tillgänglig via: <http://www.kulturanalys.se/wp-content/uploads/2016/11/V%C3%A4rdar-eller-v%C3%A4ktare.-Rapport-2016-4.pdf>)

- Lagerkvist, Bengt. Pär Lagerkvist och 30-talets ondska. I: *Röster i radio TV 1983:9*. Stockholm: Radiotjänst, 1983
- Lagerkvist, Pär. *Brev*. Urval av Ingrid Schöier. Stockholm: Bonniers, 1991
- Lagerkvist, Pär. *Bödeln*. Stockholm: Bonniers, 1933
- Lagerkvist, Pär. *Ordkonst och bildkonst*. Faksimile av 1913 års utgåva med ett efterord av Tom Sandqvist. Raster förlag
- Lagerroth, Ulla-Britta. *Regi i möte med drama och samhälle. Per Lindberg tolkar Pär Lagerkvist*. Stockholm: Rabén & Sjögren, 1978
- Landgren, Bengt. *Hjalmar Gullberg och beredskapslitteraturen. Studier i svensk dikt och politisk debatt 1933-1942*. Uppsala: Almqvist & Wiksell International, 1975
- Larsmo, Ola. Böckerna som brändes bort från historien. I: Dagens Nyheter 2013 05 10 <http://www.dn.se/kultur-noje/kulturdebatt/bockerna-som-brandes-bort-fran-historien/> (hämtad 2016 11 09)
- Lejdström, Kristina. *Grotta Azurra*. Recito (förlagsort okänd), 2010
- Linder, Jan & Lundberg, Lennart. *Hitlers vasaller och Sverige. Göring, Himmler och Ribbentrop*. Stockholm: CKM, 2001
- Lindberger, Örjan. Pär Lagerkvists bön på Akropolis. I: Tideström, Gunnar (red.) *Synpunkter på Pär Lagerkvist*. Stockholm: Aldus/Bonniers, 1966
- Lindberger, Örjan. *Pär Lagerkvist och våldsmakterna. Föreläsning hållen vid Pär Lagerkvist-Samfundets årsmöte. Lidingö lördagen den 23 maj 1992*, Pär Lagerkvist-Samfundets skriftserie nr 2 Växjö: Pär Lagerkvist-Samfundet, 1992
- Lindgren, Simon. Textanalys. I: Sellerberg-Persson, Ann-Mari & Fangen, Katrine (red.), *Många möjliga metoder*. Studentlitteratur, 2011
- Liste der verbannten Bücher <https://www.berlin.de/berlin-im-ueberblick/geschichte/berlin-im-nationalsozialismus/verbannte-buecher/suche/index.php/detail/71659> (hämtad 2016 11 12)
- Lotass, Lotta. Fredrik Böök. I: *Litteraturbanken* <http://litteraturbanken.se/#!/forfattare/BookF> (hämtad 2016 12 15)
- Mjöberg, Jöran. *Dikt och diktatur. Svenskt kulturförsvär 1933-1943*. Stockholm: Natur och Kultur, 1944
- Mjöberg, Jöran. *Livsproblemet hos Lagerkvist*. Stockholm: Bonniers, 1951
- Möller, Håkan. *Pär Lagerkvist: från författarsaga till Nobelpris*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2009
- Möller, Håkan. *Pär Lagerkvist. Ögonblickets diktare och marknaden*. Stockholm: Atlantis, 2012

- Nordin, Svante. *Fredrik Böök. En levnadsteckning*. Stockholm: Natur och Kultur, 1994
- Regeringens webbplats för Mänskliga rättigheter <http://www.manskligarattigheter.se/>
- Rydberg, Viktor. *Medeltidens magi*. Stockholm: Bonniers, 1902 <http://runeberg.org/magi/>
- Rydén, Per. Litteraturkritikens betydelse. I: SOU 2012:10 *Läsarnas marknad, marknadens läsare – en forskningsantologi* <http://www.regeringen.se/rattsdokument/statens-offentliga-utredningar/2012/03/sou-201210/>
- Scharp, Vilhelm. *Labyrinten. Minnen från Tyskland under 1920- och -30-talen och andra skrifter*. Utgivna av Andreas Åkerlund. Kungliga Biblioteket 2016
- Schöier, Ingrid. *Pär Lagerkvist. En biografi*. Stockholm: Bonniers, 1987
- Sjöstedt, Nils Åke. Krigs- och mellankrigstiden. I: Breitholtz, Lennart (red.), *Epoker och Diktare 2. Allmän och svensk litteraturhistoria*. Stockholm: Almqvist & Wiksell, tredje uppl. 1988
- Sommar, Carl Olov. *Gunnar Ekelöf*. Stockholm: Bonnier Pocket, 1991
- Svanberg, Nils. Carl Spitteler. I: *Ord och Bild*. Tionde häftet 1924 <http://runeberg.org/ordochbild/1924/0591.html>
- Svedjedal, Johan. Det litteratursociologiska perspektivet. Om en forskningstradition och dess grundantaganden. I: Svedjedal, Johan (red.), *Litteratursociologi. Texter om litteratur och samhälle*. Lund: Studentlitteratur, 1997
- Svenska Akademiens Ordbok <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>
- Svenskt biografiskt lexikon <https://sok.riksarkivet.se/sbl/start.aspx>
- Thörn, Håkan. *Rörelser i det moderna. Politik, modernitet och kollektiv identitet i Europa 1789-1989*. Falun: Tiden Atena, 1997
- Tiberg, Cecilia. Hoten mot författare ökar. I: SVT kulturnyheterna 2015 02 11 <http://www.svt.se/kultur/bok/hoten-mot-forfattare-okar> (hämtad 2016 11 08)
- Tingsten, Herbert. *Nazismens och fascismens idéer. Den nationella diktaturen*. [första utgåvan 1936] Stockholm: Ratio, 1992 (ny utgåva)
- Österberg, Eva & Lindstedt Cronberg, Marie (red.). *Våld: Representation och verklighet*. Lund: Nordic Academic Press, 2006